

Çağatay Türkçesi Metinlerinde “-DI + şahıs eki + erte” Yapısı ve İşlevleri Ümit EKER*

Özet

Türk dilinde genel olarak görülen geçmiş zamanın şartını karşılayan “-DI + şahıs eki + erte” yapısı Eski Türkçe döneminden başlayarak zarf-fiil işlevini de üstlenmiştir. Yapının kullanımı, Eski Türkçe döneminde seyrek olup Karahanlı Türkçesi döneminde yoğunluk kazanmış, Harezmi Türkçesi döneminde zirve noktaya ulaşmıştır. Zarf-fiil işlevi Harezmi Türkçesindeki kadar olmasa da Çağatay Türkçesinde de devam etmiş ancak Çağatay Türkçesinin ardılı Modern Özbek Türkçesinde yerini başka ek ve yapılar bırakmıştır.

“-sA” şart ekinin zarf-fiil işlevi üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise “-sA” ekinin “-DI + şahıs eki + erte” şekli ele alınacak, bu şeklin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Çağatay Türkçesi, Zarf-Fiil Eki, “-sA” Eki, “-DI + Şahıs Eki + erte” Yapısı.

Structure and Functions of “-DI + personal ending+ erte” in Chagatai Turkish Texts

Abstract

“-DI + personal ending + erte” structure that corresponds to past tense clause in Turkish has functioned as verbal adverb as from Old Turkish period. Use of related structure was rare in Old Turkish Period; it gained intensity in Karakhanid Turkish and hit the top in Khorezmian Turkic Language. Verbal adverb function continued in Chagatai Turkish, to a lesser extent Khorezmian Turkic Language. However, it gave place to other suffix and structures in Modern Uzbek Turkish sequent of Chagatai Turkish.

There have been conducted many studies on verbal adverb function of “-sA” conjunctive suffix. “-DI + personal ending + erte” type of “-sA” suffix was analyzed in this study. Functions of this type in Chagatai Turkish were reviewed as well.

Keywords: Turkish Language, Chagatai Turkish, Verbal Adverb Suffix, “-sA” Suffix, Structure of “-DI + Personal Ending + erte”.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Giriş

“-sA” Ekinin Kökeni, İşlevleri ve Mahiyeti

Türk dilinde genel olarak “şart kipi”, “dilek-şart kipi” olarak adlandırılan “-sA” eki, köken, mahiyet ve işlev açısından araştırmacılar arasında çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Ekin temelde “şart” ve “dilek, istek, niyet” bildirme gibi iki temel işlevi bulunmaktadır. Başka bir deyişle “-sA” eki, bir oluş ve kılışı şarta veya dilek, istek niyete bağlayan bir ektir. Ek, şart bildirdiği durumlarda yargı bildirmez ve ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan yardımcı öge görevi üstlenir. Bu durumda “-sA” ekinin eklendiği unsur bitimli değildir ve dolayısıyla bu yapının cümle olması da mümkün değildir. Bu parça ana cümleyi şart anlamıyla tamamlayan zarf durumundadır. “-sA” eki dilek, istek ve niyet bildirdiğinde ise tam bir yargı bildirir, başka bir deyişle bitimli bir yapı oluşturur. Bu durum ekin şart ve dilek, istek, niyet bildirme gibi iki yönlü ve birbirinden farklı iki temel görev üstlenmesinden kaynaklanır¹.

“-sA” şart ekinin kökeni konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır². Bunların en çok kabul göreni G. J. Ramstedt’in görüşüdür. Ona göre ek, hem isim hem de fiil tabanlarından istek bildiren fiil yapma ekidir. Şart kipi ise Türkçe, Moğolca, Mançuca ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki biçimlerin paralel gelişmesini göz önüne alarak bu ekin istek, dilek, niyet belirten bir “+sA-” fiil yapma ekiyle “-r” geniş zaman partisibinden kaynaşmasından oluşmuştur³. Ek Eski Türkçede “-sAr” şeklindeyken XI. yüzyıldan itibaren sondaki “-r” sesinin düşmesiyle “-sA” şekline dönüşmüştür. Ayrıca ek Eski Türkçede sadece şart bildirmekte olup ekin dilek, istek ve niyet bildirme işlevine hiçbir surette rastlanmamaktadır⁴.

Dilek, istek ve niyet bildiren “-sA” eki Orta Türkçe döneminden itibaren görülmeye başlamış olup bir oluş ve kılışın mutlak surette gerçekleşmesini isteğe veya ricaya bağlayan bir ifade biçimi olarak Türk dilinin çeşitli lehçelerinde bugün

¹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 676, 677.

² Bu çalışmanın konusuyla doğrudan ilgili olmaması nedeniyle bütün görüşlere yer verilmeyecektir.

³ Ekteki “r” sesinin pekiştirme, güçlendirme işlevli bir türeme ses olduğunu söyleyen L. Karahan, “-sAr” şeklinin sonraki şekil olduğunu ortaya koymuş, *Köktürk Yazıtları*’ndaki her biçimin en eski şekil olmayabileceğini ifade etmiştir, bk. Leyla Karahan, “Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 192-200; “r” sesinin geniş zaman partisibi olduğu yönündeki görüş için bk.; Zeynep Korkmaz, “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 163, 164; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 678, 679.

⁴ Zeynep Korkmaz, “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, s. 160, 163; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 680.

de farklı fonetik biçimlerle bile olsa varlığını devam ettirmektedir⁵. Şart ve dilek bildirme gibi iki temel işlev aynı biçimde birleşse de bu durum ekteki işlev çeşitlenmesinin mutlak göstergesi olarak kabul edilemez. Başka bir deyişle şart işleviyle dilek, istek, niyet işlevi farklı eklerden gelişmişlerdir.

Dilek, istek, niyet bildiren “-sA” eki, Orta Türkçe döneminde “dilek, istek, niyet” görevinde fiiller türeten “+sA-” eki ile fiilden partisip türeten “-k” ekinin birleşimiyle (+sA-k) oluşmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bununla ilgili bilgiler verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud, “fiil çekimi” bölümünde ekin işleviyle ilgili olarak “Yapmadan önce işi temenni eden veya arzulayan faili ifade etmek için bu anlamdaki sıfat kullanılır.”⁶ dedikten sonra şu örnekleri verir: “ol ewke barıgsa.k ‘o eve gitmeyi arzuluyor’”, “ol munda turuğa.s.k ‘o burada durmayı temenni ediyor’”, “ol berü keligse.k erdi ‘o buraya gelmeyi temenni ediyor’”, “ol ewke kirigse.k ol ‘O eve girmeyi temenni ediyor’”, “ol tawa.r tirigse.k ol ‘o mal biriktirmeyi temenni ediyor ve seviyor’”, “ol er ol tawarsa.k ‘O adam malı sevendir’”, “bu ura.gut ol erse.k ‘Bu erkek isteyen kadındır’”⁷.

Dilek, istek, niyet ifade eden “-sAk” eki, sondaki “-k” partisip ekinin erimesiyle “-sA” şekline dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle bugün Türkiye Türkçesi başta olmak üzere birçok Türk lehçesinde dilek, istek niyet bildiren “-sA” eki, ilk örneklerine Orta Türkçe döneminde rastlanan “-sAk” ekinin devamıdır. Z. Korkmaz, “-DIK” partisibindeki “-k” ünsüzünün şahıs eki olarak kabul edilmesine benzer bir durumun “-sA” şart ekiyle “-sAk” partisip ekinde de yaşandığını ifade etmiş, eki farklı ekin karıştırma sonucunda dil hafızasında “-sAk > -sA-k” şeklinde yanlış bir şekilde bölümlendiğini belirtmiş ve “-k” ekinin şahıs eki olarak algılandığı düşüncesini ortaya koymuştur. Bu ses olayı sonucunda “-sA” şart ekiyle “-sAk” dilek, istek, niyet ifade eden partisip eki tek şekle dönüşmüş, işlev ayrılığı ise devam etmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren de hem şart hem de dilek, istek, niyet ifade eden “-sA” eki zamir kökenli şahıs ekleri yerine iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır⁸.

⁵ Zeynep Korkmaz, “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, s. 162; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 680.

⁶ Ahmet B. Ercilasun; Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 248.

⁷ Ahmet B. Ercilasun; Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 248; Besim Atalay, *Dîvânü Lûgat-it-Türk II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 55, 56.

⁸ Zeynep Korkmaz, “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, s. 166-167; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 680-681. Ahmet B. Ercilasun *Kâşgarlı Mahmud'da -sâ/-sê- Eki* adlı çalışmasında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki örneklerden hareketle ekin sürekli olarak -(I/U)ğ fiilden isim yapma ekinden sonra kullanıldığını dolayısıyla köken olarak isimden fiil yapma eki olduğunu, ancak

“-sA” ekinin yargı bildirmeyen bir ek olduğu konusunda araştırmacılar arasında ortak bir kanaatten söz edilebilir; ancak Türk dilinde ekin çoğunlukla “şart kipi” veya “dilek-şart” adlarıyla dilek kipleri içerisinde ele alınması yaygın bir tutum olmuştur⁹. Ancak K. Bilgegil diğer araştırmacılara göre farklı bir noktaya işaret etmiştir. Bilgegil, “-sA” ekiyle kurulan şeklin okul kitapları tarafından “dilek-şart kipi” adlandırılmasıyla sadece dilek kipleri içinde gösterildiğini, bunun hatalı olduğunu “-sA” ekinin şart bildirdiği durumlarda “haber kipleri”, dilek bildirdiği durumlarda “dilek kipleri” içinde gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁰.

“-sA” eki özelinde tartışmaların bir başka boyutu da ekin kip eki mi yoksa zarf-fiil eki mi olduğu konusundadır. G. Gülsevin, “-sA” ekinin dilek işlevinde yargı taşıdığını, dolayısıyla ekin bitimli bir yapı oluşturduğunu, bunun dışındaki şart işlevinde ise hiçbir şekilde yargı bulunmadığını bundan dolayı şart ekinin hiçbir şekilde fiil kipleri içerisinde ele alınamayacağını, ekin gerundiumlar içerisinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir¹¹. G. Gülsevin, bu düşüncesine “-sA” ekinin kişi ekleri alabildiği dolayısıyla ekin diğer zarf-fiil eklerinden ayrıldığı düşüncesinden hareketle itirazlar gelmiştir. Gülsevin bu itirazlara “-sA Zarf-Fiil Eki ve Türk Dilinde Zarf-Fiil Eklerinin Kişi Ekleri Alabilmesi Üzerine” adlı çalışmasında cevap vermiştir. Ona göre zarf-fiil ekleri kişi ekleri olabilir. Bu durumun örneklerine Türkmen, Özbek ve Tuva Türkçelerinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla “-sA” ekinin kişi eklerini alabiliyor olması “-sA” ekinin zarf-fiil olduğu gerçeğini değiştirmez. Ayrıca bir ekin kişi eklerini alabiliyor olması şekille, zarf-fiil olması ise işlevle ilgili bir durumdur. Zarf-fiil eklerinin tanımını işlev merkezli bir anlayışla yaptıktan sonra “-sA” ekinin kişi eklerini alabilmesi nedeniyle zarf-fiil olamayacağını ifade etmek tanımın yapısını bozmaktadır¹².

ilerleyen dönemde -(/U)g ekinin eriyip düşmesiyle sanki fiilden fiil yapan bir ekmiş gibi algılandığını ifade etmiştir; bk. Ahmet Bican Erçilasun, “Kâşgarlı Mahmud’da -sâ/-sê- Eki”, *Makaleler-Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 140-145.

⁹ Örneğin bk.; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 292; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 467-469; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 681; Leyla Karahan, “-sa/-se Eki Hakkında”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara, 2011, s. 228; Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 371, 372.

¹⁰ Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2014, s. 243, 244.

¹¹ Gürer Gülsevin, “Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine”, *Türk Dili*, Cilt: 1990/II, Sayı: 467, Kasım 1990, s. 276-279.

¹² Gürer Gülsevin, “{-sA} Zarf-Fiil Eki ve Türk Dilinde Zarf-Fiil Eklerinin Kişi Ekleri Alabilmesi Üzerine”, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Bildiri Kitabı*, 25-28 Eylül 2017, Bükreş/Romanya, s. 431-440.

G. Gülsevin ile aynı paralelde görüşler ortaya koyan L. Karahan, Gülsevin’in düşüncelerini daha da ayrıntılandırarak ekin, şart bildirdiği durumlarda yargı bildirmeyip bitimsiz bir yapı arz ettiği bundan dolayı da fiil kipleri içerisinde değil de zarf-fiiller içerisinde ele alınması gerektiğini ifade eder. Karahan ekin zarf-fiiller içerisinde ele alınması gerektiği düşüncesine yapılan itirazların temel noktasını oluşturan zarf-fiil eklerinin kişi eki almadıkları oysa “-sA” ekinin kişi eklerini alabildiği itirazına da şu şekilde cevap vermiştir: *“Zarf-Fiil ekleri, her biri yapı bakımından farklılık arz eden eklerdir. Mesela -ıp/îp eki Eski Türkçede -p şeklinde iken, daha sonra yardımcı ünlüyü bünyesine alarak yapı değiştirmiştir. Hatta bu ek, bazı lehçelerde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanılır ve şahıs eki alır. Bu özellik diğer zarf-fiil eklerinde yoktur, -ken eki de sadece i- fiili ile birleşebilir ki bu özellik de diğer zarf-fiil eklerinde görülmez. -ınca/-ince, -dıkça/-dikçe, -arak/-erek, birden fazla ekin veya şeklin birleşmesinden meydana gelmiş eklerdir. -ıncaya kadar/-inceye kadar kalıbında ise, -ınca/-ince’nin diğer zarf-fiil eklerinden farklı olarak bir hâl eki yardımıyla “kadar” edatına bağlandığını görüyoruz. Biri diğerine benzemeyen yapı özelliklerine rağmen, bu ekler, “Zarf-fiil ekleri” adı altında bir araya gelmişlerdir. Böyle bir yapı çeşitliliği içinde -sa/-se ekinin şahıs eki alabilme özelliği bir aykırılık teşkil etmez. Kaldı ki sıfat-fiil eklerinin hâl ekleriyle birleşmesinden meydana gelen zarf-fiil şekillerinde de (aldığınızda, gittiğimde), şahıs ifadesi bulunmaktadır. Hatta Türkmen Türkçesinde şahıs ekleriyle de kullanılan ve “iken”den gelen -ka/-ke zarf-fiil eki, -sa/-se ekini bu bakımdan yalnız bırakmaz. “Alankam” (ben almışken), “alankân” (sen almışken), “alankâk” (biz almışken), “alankânuz (siz almışken), “alankalar” (onlar almışken)¹³.*

L. Karahan özetle G. Gülsevin gibi “-sA” ekinin işlev açısından zarf-fiil eklerinden farklı olmadığını belirtmiş ve ekin kip ekleri arasında değil, zarf-fiil ekleri arasında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.

G. Gülsevin ve L. Karahan’ın bu görüşlerine en ciddi itiraz H. Develi’den gelmiştir. Develi, Gülsevin ve Karahan’ın “-sA” ekinin terminolojik değerini tespit ederken bu eki alan fiilin yüklem karşısındaki işlevinden hareket ettiklerini, ancak her iki araştırmacının da ekin işlevini belirlemede yeterli sayıda örnekten yararlanmadıklarını ifade etmiş ve ekin XVI.-XVII. yüzyıl Osmanlı metinlerinde “fail, nesne, zaman tamlayıcısı, hâl tamlayıcısı, yer tamlayıcısı işlevlerinde olduğunu

¹³ Leyla Karahan, “-sa/-se Eki Hakkında”, s. 229

ortaya koymuştur. Develi'ye göre diğer işlevleri göz ardı ederek ekin sadece zarf-fiil işlevine bakarak bir tanımlama ve sınıflama yapmak doğru değildir¹⁴.

“-sA” ekinin kökeni, işlevleri ve mahiyeti hakkında birbirinden farklı görüşler bulunsa da son dönemde ekin kip eki değil de bir zarf-fiil eki olduğu yönündeki görüşler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmada da ekin daha Eski Türkçe dönemi metinlerinden itibaren görülmeye başlanan benzer işlevli “-DI + şahıs eki + erse” yapısının¹⁵ Çağatay Türkçesindeki işlevleri üzerinde durulmuştur. Taranan eserlerden alınan örneklerin yazımında kaynak metnin çeviriyazı yazım vb. özelliklerine tamamen sadık kalınmış, anlamı bozucu nitelikteki bariz yazım hataları ise düzeltilmiştir.

“-DI + şahıs eki + erse” Zarf-Fiil Kuruluşunun Yapısı

Türk dili literatüründe daha çok görülen geçmiş zamanın şartı olarak adlandırılan ve birleşik kipler içerisinde ele alınan yapı esasen zarf-fiil işlevinde olup ana cümledeki yargının gerçekleşmesini geçmiş zamanda şarta bağlayan tamlayıcı bir öge durumundadır. Yapının şart işlevi yanı sıra zaman, sebep, tarz vb. başka işlevleri de bulunmaktadır.

“-DI + şahıs eki + erse” zarf-fiil kuruluşu “-DI” görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleri, “-er-” yardımcı fiili üzerine gelen “-se” ekinden oluşur ve zaman bildirdiği durumlarda her zaman geçmiş zaman işlevindedir.

Yapıya geçmiş zaman anlamını veren “-DI” görülen geçmiş zaman ekidir ve bu ek Türk dilinin tarihi ve modern bütün lehçelerinde işlek bir şekilde kullanılır. “-DI” görülen geçmiş zaman ekinin Eski Türkçeden beri iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği bilinmektedir¹⁶.

¹⁴ Hayati Develi, “-sA Eki Nedir? Kip mi, Zarf-Fiil mi?”, *İlmî Araştırmalar I*, 1995, s. 91, 92; Hayati Develi, “{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”, *TDAY-Belleten*, 1997, s. 115-152. “-sA” ekiyle ilgili diğer çalışmalar için bk.; Ahmet Benzer, “-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 2010, s. 131-140; Şahap Bulak, “-sA Ekinin İşlevleri”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 46, 2011, s. 25-38; Hakan Özdemir, “Bir Nöbetleşme Hadisesi ve -sA Şart Ekine Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 37, s. 199-207; Neşe Erenoğlu, “Türkiye Türkçesindeki -sA Eki ile Yeni Uygur Türkçesindeki -sA Ekinin Karşılaştırılması”, *Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1/2, s. 1-14.

¹⁵ Gürer Gülsevin, ek birleşmesi ve kalıplaşması yoluyla (ek + ekler) ve ek/ekler’in edatlarla birleşmesi (ek/ekler + edat) sonucunda oluşmuş, zarf bildiren yapılara “birleşik zarf-fiiller” adını vermiştir; bk.; Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 2, 2001, s. 125-143. Bu çalışmada “ek + edat” yapısında olan kuruluşlar “zarf-fiil yapısı” şeklinde adlandırılacaktır.

¹⁶ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 80; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2003, s. 181-184; Ümit Özgür Demirci, *Eski Türkçede Fiiller*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 518, 519.

Yapının bir diğer unsuru olan “ér-” yardımcı fiili, gerek isimleri yüklemleştirme gerekse de birleşik kipler ve şart/zaman/sebeup zarf-fiili oluşturma işleviyle Türk dilinin tarihî ve modern bütün lehçelerinde kısmi fonetik farklılıklarla karşımıza çıkan bir morfemdir. “ér-” yardımcı fiili Eski Türkçede¹⁷, Karahanlı Türkçesinde¹⁸, Harezmi Türkçesinde¹⁹, Çağatay Türkçesinde²⁰, Eski Oğuz Türkçesinde²¹ “ér-”, “ir-”, “ê-”, “i-”, “Ø” şekillerinde görülebilmektedir. Harezmi Türkçesinden itibaren fiilin “ê-”ve “i-” şekilleri de görülmeye başlamıştır. Başka bir deyişle fiilin kapalı e’si “i”ye dönüşürken “r” sesi de düşme eğilimi göstermeye başlamıştır. Ancak bu fonetik olayların Harezmi, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde tam olarak tamamlandığını söylemek mümkün değildir. Harezmi, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde yukarıda sayılan bütün şekilleri bir arada görmek mümkündür. Batı Türkçesinin önemli bir kolunu teşkil eden Eski Oğuz Türkçesinde fiildeki “ê > i” değişimi ve “-r” ses düşmesi olayı tamamlanmıştır. Batı Türkçesinde fiil “i-” şeklindedir ve pek çok kullanımda ortadan kalkmıştır.

Yapıya şart/zaman/sebeup vb. anlamlar kazandıran “-sA” ekinin “-sAr” şekliyle daha Eski Türkçe döneminden itibaren şartın dışında zaman bildirme işleviyle kullanıldığı bilinmektedir²². Örneğin T. Tekin, Eski Türkçe “-sAr” ekini kip ekleri içinde değil zarf-fiil ekleri içinde göstermiş ve ekin temelde 2 işlevine işaret etmiştir: 1. Asıl fiilin hangi şart ya da şartlar altında gerçekleştiğini belirtmek; 2. asıl fiilin hangi durumlarda ve ne zaman gerçekleştiğini ortaya koymak²³. Tekin -sA ekinin zaman işleviyle ilgili olarak *Orhun Yazıtları* ve *Uygur Yazmalarından* şu örnekleri vermiştir²⁴: *közdä yaş käl-sär tida, köñültä sıgıt käl-sär yanturu sakıntım “Göz(lerim)den yaş gelince (onlara) engel olarak, gönül(üm)den feryat etmek gelince (onu) geri çevirterek yas tuttum” (KT K 11); yay bol-sär üze täñri köbürg(ä)si ätärçä... tagda sıgun ät-sär [ançā] sakınur män “Yaz gelince, yukarıda gök davulu nasıl gümbürderse... dağlarda*

¹⁷ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 87-89; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 206, 207; Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 424; Ümit Özgür Demirci, *Eski Türkçede Fiiller*, s. 528.

¹⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 195, 196.

¹⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997, s. 159-163.

²⁰ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 133-135.

²¹ Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1994, s. 110; Ali Akar, *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 183.

²² Ekin kökeniyle ilgili bilgiler baş kısımda bulunmaktadır. Bu bilgiler burada tekrar edilmeyecektir.

²³ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 177.

²⁴ Türk dilinin tarihi ve modern bütün lehçeleri için bilindik bir husus olması nedeniyle burada T. Tekin’in şart işlevine ilişkin verdiği örneklerle yer verilmeyecektir.

geyikler nasıl böğürürse (işte öyle) yas tutuyorum” (BK B 3-6); öd Tāñri ay-sar kişi oğlu kop ölgali törümüŝ “Zaman Tanrısı buyurunca insanoğulları hep ölümlü yaratılmış”(KT K 10); sünüş bol-sar çäriğ itār ärti, ab abla-sar ärmäli tæg ärti “Savaş olunca orduyu düzenler idi, av avlasa yarış tı (?) gibi idi” (KÇ B 9); at-sar alp ärtiniz i, tut-sar küç ärtiniz ä “Ok attığımızda (ne) yiğit idiniz, hey, düşmanı tuttuğunuzda (ne) güçlü idiniz, ey! (Altınköl I 1); kolı ās tut-sar küç üç eçim ä “Ey, elleri kakım tutacak kadar güçlü üç ağabeyim! (Uybat III 1)²⁵.

İncelediğimiz Uygur dönemine ait İyi ve Kötü Prens Öyküsü adlı eserde “-sAr” ekinin “-Inca” zarf-fiil ekinin işlevinde yani zaman işlevli olarak kullanıldığını tespit ettik:

“... kim nāñ üntämäsär yettinç kün temir sua açtı // ... Hiçbiri hiç ses çıkarmayınca, yedinci gün, demir zincirleri açtılar”²⁶.

“Siz qaçan burxan qutın bulsar siz meni titmäñ qutgarıñ // Siz, Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın!”²⁷.

Tekin’in aksine A. V. Gabain, “-ot görülen geçmiş zamanı, ancak ärsär ile şart şekline sokulabilir”²⁸ diyerek eki kip ekleri içinde göstermiştir.

1. “-DI + şahıs eki + ersed” Zarf-fiil Yapısının Dönemlere Göre Görünümü

1.1. Yapının Eski Türkçe Dönemindeki Görünümü

İncelediğimiz Uygur dönemi eseri Aç Bars Hikâyesi adlı eserde “-DI + şahıs eki + ersed” zarf-fiil yapısının “-Inca / -DIGİndA / -DIGI sırada” işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

“Kaçan bodis(a)t(a)vniñ ätözin buŝi bermiş yer oronka tægдилär ärsär; anda ötrü bodis(a)t(a)vniñ yaş sünökläri maru bärü anda monta saçılıp yatmışın körüp ätözlärin birgärü yerkä çalıp ögsiräp tınsrap inçä k(a)ltı uluğ ı ıgaç küçlüg katıg yeelkä tokıtılıp kamılmış tæg tüşdilär kamıldılar²⁹. // Ne zaman (ki) Bodhisattva’nın vücudunu feda ettiğii yere geldilerse, orada Bodhisattva’nın yaş kemiklerinin oraya buraya saçıldığını görüp kendilerini birden yere atıp kendilerinden geçip tıpkı büyük (bir) ağacın kuvvetli sert yelle vurulup devrildiği gibi yere düştüler”³⁰.

²⁵ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 177.

²⁶ James Russel Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 27.

²⁷ James Russel Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, s. 36.

²⁸ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 91.

²⁹ Zemire Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 103, 104.

³⁰ Zemire Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi*, s. 122.

1.2. Yapının Orta Türkçe Dönemindeki Görünümü

1.2.1. “-sA” Ekinin “-Inca” ve “-DIGIndA” İşlevi

Orta Türkçe dönemi metinlerinde “-sA” ekinin doğrudan doğruya “-Inca” ve “-DIGIndA” eklerinin işlevleriyle zaman bildirdiği görülmektedir. Ek bu işlevde sadece 3. teklik ve çokluk şahısta kullanılmıştır:

1.2.1.1. 3. Teklik Şahıs

“İsmā‘îl yıǵlayur turur érdi, ünin işitse yetip keldi”³¹. // İsmail ağlayıp duruyordu, sesini işittiğinde (= işitince) duyup geldi.

“Ékki çerig anlaşımsı[da qaçmaǵay-sen] tése, ol bey‘et bérgenler aytur erdiler kim”³². // “İki ordu birbirine girdiğinde kaçmayasın.” dediğinde (= deyinince) o biat edenler [şöyle] söylerlerdi.

“Ey za‘îfalar, Tañrı te‘âlânı birlemişdin sonǵ Tañrıqa ortaq qatmaǵay-siz tése, bunlar aytur erdiler”³³. // “Ey kadınlar! [Birisi] Allah Teâlâ’nın bir olduğunu ikrar ettikten sonra ona ortak koşmayasınız.” dediğinde (= deyinince) bunlar [şöyle] söylerlerdi.

“Men kıyâmet kün bolsa āvş Ādam oǵlanlarınınǵ bégi bolǵay-men”³⁴. // Ben kıyamet günü geldiğinde (= gelince) (iman ederim ve tasdiklerim ki) insanoğlunun beyi olacağım.

1.2.1.2. 3. Çokluk Şahıs

“İmdige teǵi peyǵamber érdiñ imdi yıǵaççı mu bolduñ, munı ne kıtur-sen? tęp sorsalar, kimi kıtur-men tepesinǵe minip suw üze yörür-men”³⁵. // Şimdiye kadar peygamberdin, şimdi marangoz mu oldun? Bunu ne yapacaksın diye sorduklarında gemi yapıyorum, üstüne binip su üstünde gideceğim [dedi].

“Eyyüb-i Ensârîniñ anasıǵa za‘îfalar kelip sorar erdiler kim: Peyǵambar ‘as qayu ta‘âmni sewer? Biz ol ta‘âmni qılıp keltürelinǵ téseler, Eyyüb-i Ensârîniñ vâlidası aytur erdi kim”³⁶. // Eyyub-i Ensârî’nin annesine kadınlar gelip “Peygamber (as) hangi yemeği sever?” diye sorarlardı. “Biz o yemeği yapıp getirelim.” dediklerinde Eyyub-i Ensârî’nin annesi [onlara şöyle] söylerdi.

³¹ Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 67.

³² Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 19.

³³ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 19.

³⁴ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 27.

³⁵ Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyâ*, s. 33.

³⁶ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 19.

“*Qaçan kim Yemen tarafına qoparsalar, qopar, yügrür velikin Ka'be tarafına qaşd qılsalar, çöker, hêç qopmas*”³⁷. // Yemen tarafına döndürdüklerinde kalkıp gider, fakat Kâbe tarafına çevirdiklerinde çöker, hiç hareket etmez.

Orta Türkçe döneminde “-DI + şahıs eki + erse” yapısının kullanımı oldukça yoğunlaşmıştır. İncelediğimiz eserlerde yapının bu dönemde şu işlevleri tespit edilmiştir: a. -Inca / -DIGInda / -DIGI sırada, b. -Inca / -DiktAn songra, c. -Inca / -mA + iyelik eki + üzere, ç. ...r...mAz, d. Geniş Zamanın Şartı, e. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı, f. Şartın Hikâyesi.

1.2.2. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının “-Inca / -DIGInda / -DIGI sırada” İşlevi

Bu işlevde, yapının bütün şahıslarıyla ilgili kullanımlar bulunmaktadır. Ana cümledeki fiilin gerçekleşme zamanı ile zarf-fiilli parçanın fiil zamanı ya eş zamanlıdır ya da iki fiilin kılınış zamanı arasındaki fark çok kısadır. Başka bir deyişle ana cümledeki fiil gerçekleşirken tamamlayıcı öge durumundaki zarf-fiilli parçadaki kılınış, ya aynı anda gerçekleşmektedir ya da çok kısa bir süre önce tamamlanmıştır. Taranan Karahanlı, Harezmi/Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde şahıslara göre tespit edilen örnekler³⁸ şunlardır:

1.2.2.1. “-DIm erse”

“*Baka kördüm erse yinik boldı yük / Özüm aydı sözle sözüng barı tök*”³⁹. // *Dikkatle bakınca*, (= *baktığımda*) yüküm hafifledi; kendi-kendime: -Söyle, içindekileri dök - dedim⁴⁰.

“*Gül ağaçlarına yittim ise gülistân ıyısı meni anıng kibi isrüttü kim etekim ilimden tüştü*”⁴¹. // *Gül ağaçlarına ulaştığımda* (= *ulaşınca*) gül bahçesinin kokusu beni öyle sarhoş etti ki eteğim elimden düştü.

“*Bu ahvâlnı kördüm erse, könglüm hasta ve bezmân boldı*”⁴². // Bu durumu gördüğümde (= görünce) gönlüm kırıldı, hasta oldum.

³⁷ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 31.

³⁸ Örneklerin tamamı buraya yazılmamış olup en bariz örnekler seçilmiştir.

³⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 36.

⁴⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 25.

⁴¹ Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Gülistan Tercümesi*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1978, s. 6, 7.

⁴² Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 21

“*Haq te‘âlâqa secde qıldım erse, Haq te‘âlânı körñlüm birle kördüm, közüm birle körmedim*”⁴³. // Allah Teâlâ’ya secde ettiğimde (secde edince/secde ettiğim sırada) Allah Teâlâ’yı gönül gözümüyle gördüm, gözümle görmedim.

1.2.2.2. “-DIñ erse”

“*At eđgü tilegil bayat birdi kut / Kutuğ bulduñ erse körñül eđgü tuť*”⁴⁴. // *Sen iyi ad dile, Tanrı sana saâdet verdi; saâdete erişince, (= eriştiğinde), gönlüne hâkim ol*⁴⁵.

“*Sañga sözledim men sözünñ tıñladım / Közünñ yumduñ erse özüm tañladım*”⁴⁶. // *Ben sana söz söyledim, senin sözünü dinledim; sen gözünü yumunca, (= yumduğunda) şaştım-kaldım*⁴⁷.

1.2.2.3. “-DI erse”

“*Basa keldi oğlağ kömek hem balıq/ Bular toğdı erse yaradı qalıq*”⁴⁸. // *Bundan sonra Cedi, Delv ve Hût gelir; bunlar doğunca, (= doğduğunda) gök yüzü aydınlanır*⁴⁹.

“*Bir müneccim ivine kilip kördi ebçisi bir yigit bilen oynar müneccim ağaç alıp ebisin ura başladı ise ol yigit kaçtı*”⁵⁰. // *Bir müneccim evine gelince (= geldiğinde) eşinin bir gençle oynaştığını görür. [Müneccim] eline bir sopa alıp eşine vurmaya başlayınca (= vurmaya başladığı sırada) o genç de kaçar.*

“*Qadem yolğa urdı kaçan kim kâfile Mañmüd nañlesinge yitti ise ol tacir ölüm hâline tüşüp yattı*”⁵¹. // *Yola çıktı. Kâfile Mahmut’un hürmalığına geldiğinde (= geldiği sırada) o tacir ölüm döşegine yattı.*

“*Bu sözni ol faķır işitti ise tākātınñ ‘ınanı tahammül ilinden tüşti fi’l-hāl tili kılıçın çekip faşāhat atına minip veķāhat meydanında çapıp mañğa yigrip ayttı*”⁵². // *O fakir bu sözü işittiğinde (= işitince) gücü kuvveti kesildi ve hemen fesahat atına bindi, edepsizlik meydanına çıkıp bana doğru koştu.*

“*Ādem Havvāni öziñge yaratılğanın kördi erse sewüglüki Āde körñliñge tüşdi*”⁵³. // *Ādem, Havva’nın kendisi için yaratıldığını görünce (= gördüğünde) onun sevgisi gönlüne düştü.*

⁴³ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 42.

⁴⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 585.

⁴⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 21.

⁴⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 81.

⁴⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 57.

⁴⁸ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 31.

⁴⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 21.

⁵⁰ Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 109.

⁵¹ Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 57.

⁵² Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 154.

⁵³ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 11.

“*Andın [sonğ] Cebre ’il ‘as ağaqını yerke urdı erse, yerdin çeşme peydā boldı*”⁵⁴. // Ondan sonra Cebrail (as) ayağını yere vurunca (= vurduğunda) yerden çeşme belirdi.

“*Men şayh Necdī men, Necd éllig abuşqa men. Sizlerni eşittim kim bir meşveretleri bar tēp, men taqı anlar arasında bolayın, sözlerini tınğlep anğlagayın tēp keldim tēdj erse, Abū Cehlke hoş keldi*”⁵⁵. // Ben Şeyh Necdī’yim. Necitli ihtiyarım. Sizlerin bir istişare meclisiniz olduğunı duydum, ben de onların arasında olayım, sözlerini dinleyip anlayayım diye geldim, deyince (= dediğinde) [bu söz] Ebu Cehil’in hoşuna gitti.

“*Bir keçe içinde qatıg sawuq yēl ığa bērdi erse, Mekke kāfirleri cuhūdlar birle Medineniñg tört yanında uruşmaq üçün qonup turur erdiler*”⁵⁶. // Bir gece çok soğuk bir rüzgâr çıktığı sırada Mekke’nin kâfirleri Yahudiler ile birlikte Medine’nin dört bir köşesinde, vuruşmak için pusuya yatmış bekliyordı.

1.2.2.4. “-DİK erse”

“*Tagqa qarşu keldük erse, ol tağdın āvāz keldi*”⁵⁷. // Dağın önüne geldiğimizde (= geldiğimiz sırada) o dağdan ses geldi.

“*Taqı darahtqa qarşu keldük erse, ol darahtdın āvāz keldi kim es-selāmu ‘aleyke, yā Resūlallāh tēp*”⁵⁸. // Ve ağacın önüne geldiğimizde (= geldiğimiz sırada) o ağaçtan “Selam sizin üzerinize olsun ey Allah’ın Resulü!” diye ses geldi.

“*Qaçan kim ilk qat kökke kirdük erse, baqar-men, bir şahş turur*”⁵⁹. // Göğün birinci katına geldiğimizde görürüm [ki orada] bir kişi duruyor.

1.2.2.5. “-DİŃİZ erse”

“*Qaçan kim ol minberke siz mindiñiz erse, mübārek arqanğızın tayağan öre firāqıñızğa tāt qata bilmedin inğreyü başladı*”⁶⁰. // Ne zaman ki o minbere siz çıktınız mübarek sırtınızı dayadığınız sütun ayrılığınza dayanamayarak ağlamaya inlemeye başladı.

1.2.2.6. “-DİİAr erse”

⁵⁴ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 8.

⁵⁵ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 14.

⁵⁶ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 23.

⁵⁷ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 20.

⁵⁸ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 20.

⁵⁹ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 39.

⁶⁰ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 66.

“*Ferîsteler bu hitâbnı işitdiler erte kağguluğ bolup aydılar*”⁶¹. // Melekler bu hitabı işitince (= işittiğinde) üzülererek [şöyle] dediler.

“*Kaçan Âdemni uçmağğa kiwür-diler erte ni‘ metlerin, hürlerin, kuşürlerin kördi*”⁶². // Âdem’i cennete soktuklarında [Âdem] nimetlerini, hurilerini, saraylarını gördü.

“*Qaçan kim bu habarnı Abū Lehebke keltürdiler erte, Abū Leheb gâzabı taqı ziyâda boldı*”⁶³. // Bu haberi Ebu Leheb’e ulaştırdıklarında Ebu Leheb’in öfkesi daha da arttı.

“*Qaçan kim Mekke halqı mundağ âvâz eşittiler erte, cümle qorqup ürküp yığlışı keldiler taqı aydılar*”⁶⁴. // Mekke halkı bu sesi işitince (= işittiklerinde) hepsi korkup ağlaşarak geldiler ve [şöyle] dediler.

“*Bu üç qadağnı mañğa qarşu tuttılar erte, men süt qadağ[ı]nı aldım taqı içtim*”⁶⁵. // Bu üç kadehi bana tuttuklarında ben süt kadehini aldım ve içtim.

1.2.3. “-DI + şahıs eki + erte” Yapısının “-Inca / -DIktAn sonra” İşlevi

Bu işlevde yapının 1. teklik ve 2. çokluk şahıs kullanımlarına rastlanmamıştır. Ana cümledeki fiilin kılınışıyla zarf-fiilli parçanın kılınışı arasında zaman aralığı bulunmaktadır. Başka bir deyişle ana cümledeki fiilin kılınışı zarf-fiilli parçanın kılınışı tamamlandıktan sonra gerçekleşmiştir. Yani iki fiilin kılınışı arasında zaman açıklığı mevcuttur. Tespit edilen örnekler şunlardır:

1.2.3.1. “-DIktAn erte”

“*Bu yolnı koyduñ erte kayu yol birle yürür-señ*”⁶⁶. // Bu yolu bırakınca (= bıraktığında/bıraktıktan sonra) hangi yoldan gideceksin?

1.2.3.2. “-DI erte”

“*Taqı sađ ayañ birle sol yan elinñ / Bu ni kıldı irse muñğa hem kılınñ*”⁶⁷. // Ayrıca sađ avucunun içiyle sol elini, bunu yaptıktan sonra [bunu] diğere de yapın [sol elle de sađ eli yıkayın].

“*Ol kız tākānı yaptı ise oğlan feraset bilen bildi ilin aştan çekip ayttı*”⁶⁸. // O kız pencereyi kapattıktan sonra (= kapatınca) oğlan ferasetle anlayıp elini yemekten çekti ve [şöyle] dedi.

⁶¹ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 8.

⁶² Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 11.

⁶³ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 11.

⁶⁴ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 12.

⁶⁵ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 42.

⁶⁶ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 123.

⁶⁷ Recep Toparlı, *Mu‘imü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1988, s. 21.

“*Hārūnu’r-reşīde kaçan kim mısr mülki müselleme boldı ise ayttı ol t̄āgī bāgī hilāfınça kim mısr mülkine mağrur bolup terğrilik da’vısın kıldı kirek kim bu memleketni kullarından inğ iksük kuluma birgeymen*”⁶⁹. // Harun Reşit Mısır ülkesini fethettikten sonra (= fethedince) [şöyle] dedi: O Firavun’a kim karşı durduysa kim Allah’ın yolundan gittiye bu memleketi [onların içinden] en güçsüz, en fakir olanına vereceğim.

“*Yétinçi qarın oğul tuğdı erse ol oğulğa Hārış at bérđi*”⁷⁰. // Yedinci kuşaktan oğlu olunca ona Haris adını koydu.

“*Kaçan Kābīl Hābīlni öltürdi erse İklīmānıñ ełgin tutup Yemen vilāyetinğa bardı*”⁷¹. // Kabil Habil’i öldürdükten sonra İklīma’nın elini tutup Yemen şehrine gitti.

“*Kābīl Hābīlni öltürdi erse yéti tūn kūn yér teprendi*”⁷². // Kabil Habil’i öldürünce (= öldürdükten sonra) yedi gün boyunca yer sarsıldı.

“*Kaçan Mevlī ta’ālā dünyāni yaratdı erse yér mülkini kuşlarğa bérđi*”⁷³. // Allah Teâlâ dünyayı yarattıktan sonra yeri kuşlara verdi.

“*Peyğambar ‘as’nuñ mübārek arqasındın ol necāsatları bıraqtı erse, Peyğambar ‘as secdedin baş qaldurdi*”⁷⁴. // Peygamber (as)’ın mübarek arkasına o pislikleri bıraktıktan sonra Peygamber (as) secdeden doğruldu.

“*Qaçan kim Bilāl bāng-i namāz oqudı erse, Peyğambar ‘as imāmatlıq qıldı, cümle şahabalar iqtidā qıldılar*”⁷⁵. // Bilal ezan okuduktan sonra Peygamber (as) imamlık yaptı, bütün sahabeler ona tabi oldu.

1.2.3.3. “-Dİk erse”

“*Taķı Ken’andın çıqtuk erse tewelerimiz ağızların baėladuķ kişi mülkinde öngen otını yemesün*”⁷⁶. // Ve Kenan’dan çıkınca (= çıktuktan sonra) insanların tarlalarında biten otları yemesinler [diye] develerimizin ağızlarını bağladık.

1.2.3.4. “-DİAr erse”

⁶⁸ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülīstan Tercümesi*, s. 11.

⁶⁹ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülīstan Tercümesi*, s. 45.

⁷⁰ Aysu Ata, *Kısasü’l-Enbiyâ*, s. 7.

⁷¹ Aysu Ata, *Kısasü’l-Enbiyâ*, s. 24.

⁷² Aysu Ata, *Kısasü’l-Enbiyâ*, s. 23.

⁷³ Aysu Ata, *Kısasü’l-Enbiyâ*, s. 7.

⁷⁴ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 9.

⁷⁵ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 29.

⁷⁶ Aysu Ata, *Kısasü’l-Enbiyâ*, s. 136.

“*Ciblit Tıblit ekisi kavıştılar erse ekiz oğlanlar tuğurdu, bir oğul bir kız*”⁷⁷. // Ciblit ve Tıblit birleştikten sonra biri kız biri oğlan ikiz çocukları oldu.

“*Kaçan Âdem ve Havvâ nikâhlik boldılar erse hijâb keldi*”⁷⁸. // Âdem ve Havva nikâhlandıktan sonra hitap geldi.

“*Kaçan meni defn kıldılar erse münkîr ü nekîr ‘aleyhime’s-selâm keldiler*”⁷⁹. // Beni defnettikten sonra (= defnedince) münker ve nekir -selam o ikisinin üzerine olsun- geldiler.

“*Bu kârvânlar ol tağ tüpinde qondılar erse, zâhid şavma‘asındın tüştü tağı munlar qatınğa keldi*”⁸⁰. // Bu kervanlar o dağın eteğinde yerleşince (= yerleştikten sonra) [Hristiyan] zahit ibadethanesinden çıktı ve bunların yanına geldi.

“*Qaçan kim ‘Oşmân râzhu keldi tağı destür tiledi erse Peyğambar ‘as olturdu tağı tonını tüzetti tağı yinçükini örtti, andın song ‘Oşmânğa razhu destür bêrdi erse ‘Oşmân tağı kirdi. Bir zamân olturdılar tağı çıqtılar erse, men aydım*”⁸¹. // Osman (ra)‘ın gelip [içeri girmek için] izin istemesi üzerine Peygamber (as) elbisesini düzeltti, dizini örttü, sonra Osman (ra)‘a izin verdikten sonra (= izin verince) Osman [içeri] girdi. Bir müddet oturdular. Çıktıktan sonra ben [şöyle] söyledim.

“*Qaçan kim çerig gazât qılu Şâmğa bardılar erse, özi tağı ‘Ömerdin destür tilep çerig birle bardı, bolğay-mu kim Haq te‘âlâ şehidlik rûzî qılğay, tıp*”⁸². // Ordu savaşmak için Şam‘a ulaştıktan sonra kendisi de “Acaba Allah Teâlâ şehitlik nasip eder mi?” diyerek Ömer‘den izin istedi, askerle birlikte [oraya] gitti.

1.2.4. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının “-Inca / -ma + iyelik eki + üzere” İşlevi

Bu işlevde ana cümledeki kılınış, tamlayıcı ögedeki iş/hareketin gerçekleşmesi üzerine, o hareketten sonra o harekete karşılık olmak üzere gerçekleşir. Aşağıda yapının şahıslara göre aldığı şekiller görülmektedir:

1.2.4.1. “-DI m erse”

“*İlk yaz künlerinde bir kün bustân içinde güller arasında bir niçe zarîf ‘âlimler bilen oturup inşâ ‘ilminden bahş kılip ebyât-ı garîb ve eş‘âr-ı ‘acîb okudum ise ol ‘âlimlerniñ*

⁷⁷ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 6.

⁷⁸ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 12.

⁷⁹ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 16.

⁸⁰ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 11.

⁸¹ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 88.

⁸² Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 91.

ulusı ‘arüz ‘ilminden bir müşkil beytiniḡ taqî‘ in suvāl itti”⁸³. // İlkbahar günlerinden bir gün gül bahçesinde birkaç zarif âlimle birlikte oturup nesir ilminden bahsediyorduk. [Ben birkaç] güzel şiir okuyunca (= okumam üzerine) o âlimlerin en önde gelenlerinden biri [benden] zor bir beyti aruz ilmine göre bölümlerine ayırmamı istedi.

“Yā Muḥammed, oqıǵı! Men aydım: Oqıǵan êrmes-men tédim erse, êkinç qata mēni tuttu taqı andaǵ qıstı kim hēç yaraǵım qalmadı”⁸⁴. // Ey Muhammet! Oku. Okuma bilmem, deyince (= demem üzerine) ikinci defa beni tuttu ve öyle sıkı ki hiç gücüm kalmadı.

“Yā Ḥadīca, mēni tonga çulǵarḡ taqı yatquruḡ kim ḥālım müteǵayyir boldı tédim erse, mēni çulǵap yaturdılar”⁸⁵. // Ey Hatice! Elbiselerimi giydirip beni yatırın, bana bir hâller oldu deyince (= demem üzerine) beni örtüp yatırdılar.

1.2.4.2. “-DIRḡ erse”

“Ey Yūsuf men seni söwdüm, körḡül bérdim [yal]bardım maḡa bakmadıḡ işitmediḡ erse yaratқан İdimge yandı”⁸⁶. // Ey Yusuf! Ben seni sevdim, [sana] gönül verdim, yalvardım. Bana bakmayınca dinlemeyince (= dinlememen üzerine) Allah’a döndüm.

1.2.4.3. “-DI erse”

“Bu ḥaber sultāḡa yitti ise qarındaşların ündep yig(i)rip her birini bir yirde ḥâkim koydı ḥattâ fitne oturup nizâ‘ ortadan kitkey”⁸⁷. // Bu haberin sultana ulaşınca (= ulaşması üzerine) kardeşlerini çağırıp [onları] azarlayıp fitne ve düşmanlık ortadan kalsın diye [onların] her birini başka bir yere yönetici olarak görevlendirdi.

“Bir şâ‘ir oǵrılar bigine kilip medḡ oqudı ise buyurdı kim tonun soyurḡ daǵı bu kintden sürüḡ”⁸⁸. // Bir şair hırsızlar beyine gelip onu övünce (= övmesi üzerine) [bey] “Elbiselerini çıkartın ve [onu] bu şehirden kovun.” diye emretti.

“Kaçan Mevlî ‘azze ve celle Ādemni yaratur-men, tēp ḥiṭāb kıldı erse barça nerseler baş kötürüp Ādemni bizdin yuratǵıl, tēp ṭama‘ kıldılar”⁸⁹. // Allah Teâlâ Ādem’i

⁸³ Ali Fehmi Karamanlıoǵlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 4.

⁸⁴ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 5.

⁸⁵ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 6.

⁸⁶ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ*, s. 153.

⁸⁷ Ali Fehmi Karamanlıoǵlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 11.

⁸⁸ Ali Fehmi Karamanlıoǵlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 109.

⁸⁹ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ*, s. 9.

yaratacağım, deyince (= demesi üzerine) bütün varlıklar baş kaldırıp Âdem’i bizden uzak tut, diye ricada bulundular.

“Azâzîl kaçan secde kılmadı erte hiğâb keldi, ne için secde kılmadıñ, tıp”⁹⁰. // Şeytan secde etmeyince (= etmemesi üzerine) “Neden secde etmiyorsun?” diye hitap geldi.

“Ey mü’minler, sizler peygamber ‘as’qa durüz ve şalavât ve selâm ayta bering tıp emir keldi erte, şahabalar aydı”⁹¹. // Ey müminler! Sizler Peygamber (as)’ye salatüselam edin, diye emir gelince (= emir gelmesi üzerine) sahabeler [şöyle] dediler.

“Ol taqı Peyğamber ‘asdın oza vefât boldı erte, Umm-i Külşümnı ‘Oşmânqa cüftlendürd”⁹². // O da Peygamber (as)’den önce vefat edince (= vefat etmesi üzerine) Ümmügülsüm’ü Osman’la evlendirdi.

“Kim kim musulmân bolsa, oğlanlarını, hâtonlarını qaytaralıñ tedi erte, üküşleri musulmân boldılar”⁹³. // Kim Müslüman olursa çocuklarını kadınlarını geri göndereceğiz deyince (= demesi üzerine) [onların] çoğu Müslüman oldu.

1.2.4.4. “-DİK erte”

“Balta taqı ötmedi erte, barduq, Peyğambar ‘as’qa habar bérduk erte, Peyğambar ‘as keldi taqı mübârek elginge bir uluğ balta aldı, taqı Bismillâhi’r-Rağmâni’r-Rağim tedi taqı tekbir aydı erte, cümle şahabalar taqı tekbir aydılar”⁹⁴. // Balta kesmedi, gidip Peygamber (as)’ye haber verince (= haber vermemiz üzerine) Peygamber (as) geldi, mübarek eline büyük bir balta aldı, “Bismillahirrahmanirrahim” dedi ve tekbir getirdikten sonra cümle sahabeler de tekbir getirdiler.

1.2.4.5. “-DİAr erte”

“Miskinlik itip su tiledi birmediler ise yigit küçke yıldurdu (?) müyesser tüşmedi bir nicesin ahtardı köp halğ kilip yigitni ol kadar urdılar kim mecruh bolup tüşti”⁹⁵. // Dilencilik yaparak su istedi. Vermeyince (= vermemeleri üzerine) yiğit güce başvurdu. Bu da fayda etmedi. Birkaçını devirdi [fakat] birçok insan gelerek o yiğidi öyle dövdüler ki yaralanıp [yere] düştü.

⁹⁰ Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyâ*, s. 14.

⁹¹ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 3.

⁹² Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 3.

⁹³ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 55.

⁹⁴ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis*, s. 22.

⁹⁵ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi*, s. 100.

“*Anda kedin Cinn bini'l-Cānga bérđi, yéti miñg yıl tağı olar tutdılar, yazuğ ma‘şiyet üküş kıldılar, kan töktiler erse anlardın alıp feriştelerge bérđi*”⁹⁶. // Ondan sonra Cinn Bini'l-Cân'a verdi. Yedi bin yıl da onlar idare ettiler. Çok fazla günah işleyip kan dökünce (= dökmeleleri üzerine) [yeri] onlardan alıp meleklere verdi.

“*Kâfirler Haq te‘âlâqa ‘ibâdat qılmaqđın mâni‘ boldılar erse, taħammül qılu bilmedi, qarğadi*”⁹⁷. // Kâfirler Allah Teâlâ'ya ibadet etmeye engel olunca (= engel olmaları üzerine) tahammül edemedi, beddua etti.

“*Peyğambar ‘as yüzükini éliñgizke qatsañız tédiler erse, Abū Bekr tağı tebrürük tuta élinge qattı*”⁹⁸. // Peygamber (as), yüzüğünüzü parmağımıza takın deyince (= demesi üzerine) Ebu Bekir de [bunu] mübarek [bir iş] kabul ederek parmağına takti.

1.2.5. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının “...r...mAz” İşlevi

Orta Türkçe dönemine ait incelenen metinlerde yapının “...r...mAz” işlevine de rastlanmıştır. Bu işlevde, ana cümledeki fiilin gerçekleşme zamanı ile tamamlayıcı ögenin fiilinin gerçekleşme zamanı arasındaki fark çok azdır. Yapının sadece teklik ve çokluk 3. şahıslarına ait örnekler tespit edilmiştir:

1.2.5.1. “-DI erse”

“*Ol it yéđi erse, ol sâ‘at öldi*”⁹⁹. // O köpek yer yemez o an öldü.

“*Qaçan kim ol mel‘ün ‘Osmānnı qılıç birle urdı erse, ğatunı ‘Osmānnıñ üzesinge tüştü erse anı tağı qılıç birle urdılar; eyesiniñ yarısı kesildi*”¹⁰⁰. // O melun Osman'a kılıçla vurur vurmaz hanımı Osman'ın üzerine düştü, ona da kılıçla vurdular, kaburga kemiğinin yarısı kesildi.

1.2.5.2. “-DIIAr erse”

“*Qaçan kim ol ékki mel‘ün yalıñg qılıç birle kirip emirü'l-mü‘minin ‘Osmānnı razhu urdılar erse, qanı saçrap ol āyat üzereñge tüştü*”¹⁰¹. // O iki melun yalın kılıç gelip müminlerin önderi Osman'a vurur vurmaz [Osman'ın] kanı o ayetin üzerine sıçradı.

1.2.6. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının Geniş Zamanın Şartı İşlevi

İncelenen metinlerde yapının geniş zamanın şartı işlevine de rastlanmıştır. Türk dili çalışmalarında bu tür yapılar bitimli olmadıkları, cümle oluşturmadıkları

⁹⁶ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 7.

⁹⁷ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 10.

⁹⁸ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 57.

⁹⁹ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 25.

¹⁰⁰ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 95.

¹⁰¹ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 95.

için kip ekleri içinde değil, “şart zarf-fiili” adlandırmasıyla zarf-fiiller içerisinde gösterilmektedir. Yapının bu işlevde sadece teklik şahıslarla kullanımı bulunmaktadır:

1.2.6.1. “-DI_m erse”

“Yūsuf taqı yalvaru başladı, aydı: ey qarındaşlarım, atam haqqı üçün köñlekimni mañğa bağışlañg, tiriğ qaldım erse ‘avretim örtün eger ölsem kefe[nim] bolsun”¹⁰². // Yusuf da yalvarmaya başladı: Ey kardeşlerim! Babamın hakkı için gömleğimi bana bağışlayın. Canlı kalırsam avret yerlerimi örtün, ölürsem kefenim olsun.

1.2.6.2. “-DI_{ñg} erse”

“Buşar öđte beglerke barma yağux / Qalı bardıñg erse uçuzluk anuñ”¹⁰³. // Hiddetlendikleri zaman beylere yaklaşma; eğer yaklaşırsan, gözden düştüğün gündür¹⁰⁴.

“Bu begler ot ol otqa barma yağux / Qalı bardıñg erse küyürmek anuñ”¹⁰⁵. // Bu beyler âteştir, âteşe yaklaşma; yaklaşırsan, yanmak muhakkaktır¹⁰⁶.

“Ya‘küb unamadı, ol melik aydı: kızuñgı mañğa bérmedıñg erse katıg saçısur-men tedf”¹⁰⁷. // Yakup kabul etmedi, o melik [şöyle] dedi: Kızını bana vermezsen [seninle] fena dövüşürüm.

“Ey mü‘min, öz yazuñgıñı özgege yüklemegiñ, yükledıñg erse Mevlı oğlan teg anıñ arıghkım beğürtgey señş rüsvā kılğay”¹⁰⁸. // Ey mümin! Kendi günahını başkasına yükleme. Eğer yüklersen Mevla onun çocuk gibi olan temizliğini ortaya çıkarır, seni [de] rezil rüsva eder.

1.2.6.3. “-DI erse”

“Kim meñi tiledi erse meniñg hazinem içinde kayu belā uluğraq erse ol belānı aña bérür-men”¹⁰⁹. // Kim beni isterse hazinemde hangi bela daha büyükse o belayı ona veririm.

“Yā Abā Bekr, Ādam peygambardın qıyāmatqa tegi kim kim mañğa inandı erse, cümlesinge né şevāb bérse, Haq te‘ālā yalğuz saña ol şevāb bergey; taqı kim kim mañğa imān keltürdi erse, mañğa peygambarlıq kelmişdin soñg qıyāmatğa tegi cümlesinge né şevāb

¹⁰² Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 97.

¹⁰³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 95, 413.

¹⁰⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 67, 297.

¹⁰⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 81.

¹⁰⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 58.

¹⁰⁷ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 86.

¹⁰⁸ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 117.

¹⁰⁹ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 16.

*bêrse, Tanrı te‘âlâ yalnızca sanğa ol şevâb bêrgey*¹¹⁰. // Ey Ebu Bekir! Âdem peygamberden kıyamet gününe kadar kim bana inanırsa onların hepsine ne kadar sevap verdiyse yalnızca sana o sevabı verecek; ayrıca kim bana iman ederse, bana peygamberliğin geldiği andan kıyamet gününe kadar bütün herkesin sevabı kadar sevabı Allah Teâlâ yalnızca sana verecek.

1.2.7. “-DI + şahıs eki + érse” Yapısının Görülen Geçmiş Zamanın Şartı İşlevi

“-DI + şahıs eki + érse” yapısı, Türk dilinde genel olarak birleşik kipler içerisinde ele alınan bir biçimdir, fakat “-SA” şart ekiyle kurulan diğer şekillerde olduğu gibi yapının zarf-fiil olması gerektiği tartışılmaktadır. Yapının bu işlevde Orta Türkçe metinlerinde birçok örneği bulunmaktadır. Aşağıda bu metinlerden seçilmiş örnekler görülmektedir:

1.2.7.1. “-DI_m érse”

“*Neçe kördüm erse isizler işi / Ozu bolmadı ay biliglig kişi*”¹¹¹. // Ey bilgili kişi, kaç defa gördüysem: kötülerin işi hiçbir zaman ileri gitmemiştir.

“*Bu Nūh telwe turur, atalarımız munuñ sözün işitmediler, bu kün men neteg kıldım erse sen yime mendin soñ mundağ kılğay-sen tēp ol oğlanga vaşiyet kıldı*”¹¹². // Bu Nuh delidir. Babalarımız bunun sözünü dinlemediler. Bu gün ben ne yaptım**sa** benden sonra sen de öyle yap, diyerek çocuğa nasihat etti.

“*Êmdi Lât ‘Uzzâ birle ant yâğ qılır-men kim êkinç qaytmışda Uğud toquşında neteg kıldım erse, andağ kılğay-men tēp aymış*”¹¹³. // Şimdi Lât, Uzzâ üzerine yemin ederim ki ikinci gelişimde Uhut savaşında ne yaptım**sa** onu yapacağım, diye söylemiş.

1.2.7.2. “-DI_ñ érse”

“*Süçüg tattıñ erse açığa anuñ / birin kelse rahat gelür*¹¹⁴ *renc onun*¹¹⁵” // Eğer tatlı tattıysan hazırlan acıya Rahat bir gelirse, acı gelir onar onar”¹¹⁶.

¹¹⁰ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 73.

¹¹¹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 40.

¹¹² Aysu Ata, *Kıtasü'l-Enbiyâ*, s. 33.

¹¹³ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 24.

¹¹⁴ Kelime “kêlür” olmalıdır.

¹¹⁵ Bu eserden alınan örneklerde çeviri yazı işaretleri kullanılmamış olup bunlar tarafımızdan eklenmiştir.

¹¹⁶ Ayşegül Çakan, *Atabetü'l-Hakayık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.

“*Kadem urdunġ irse kirip rāst yūri / Bātl ġaġ seçiben özünġni kori*”¹¹⁷. // [Tarikat yoluna] ayak attıysan [bu yolda] doğru yürü, Doğruyu yanlış seçip kendini koru.

“*Uğır erdinġ erse tur aç emdi köz / Eşitmedinġ erse eşit minde söz*”¹¹⁸. // Uyuyor idi isen şimdi kalk, gözünü aç; eşitmedin ise, şimdi benim sözümü dinle¹¹⁹.

“*Aydılar: bizdin adın kimni sewdünġ erse anı ġurbān ġılıġı*”¹²⁰. // Söylediler: Bizden başka kimi sevdiysen onu kurban et.

“*İsmā‘il aydı: İği yarlıġı neteg erse andaġ ġılıġı, sen oġlundın keçtinġ erse men me cānımdın keçtim, işke buyurġıl tedi*”¹²¹. // İsmail [şöyle] dedi: Allahın emri neyse onu yap. Sen oġlundan feragat ettiysen ben de canımdan feragat ettim, işi yerine getir, dedi.

“*Fāyide: ey ġalil ġāvusnı öltürdünġ erse ādemilerinġ ölüp tirig[in] saġınġıl, tawuġnı öltürdünġ erse feriştelere ölgenin saġınġıl, ördekni öltürdünġ erse perilerinġ ölmegin saġınġıl, ġarġanı öltürdünġ erse şeytānnı ölmekin saġın[ġıl]*”¹²². // Fayda: Ey Halil! Tavus kuşunu öldürdüysen insanların ölüp dirilmesini düşün. Tavuġu öldürdüysen meleklere öldüğünü düşün. Öreği öldürdüysen perilerin öldüğünü düşün. Kargayı öldürdüysen şeytanın öldüğünü düşün.

“*Yā Resūlallāh, neteg kim qısmat qıldunġ erse, qısmatınġa rāzī bolduġ*”¹²³. // Ey Allah’ın elçisi! [Bize] neyi uygun gördüysen biz ona, kismetimize razı olduk.

1.2.7.3. “-DI ěrse”

“*Aya mal idisi aġı edġü er / Bayat bērdi ěrse saġa sēn me bēr*” // Ey mal sahibi, cömert ve iyi insan Tanrı verdiyse sana, sen de ver”¹²⁴.

“*Sevüġ yüz urundı bişinġi sevīt / seve baktı erse sen özni avıt*”¹²⁵. // Beşincisi Zühre’dir, sevimli yüzünü gösterir; sana severek baktıysa sen rahat ol.

“*Şavāb tūştı irse bu rabdın ‘aġā / ġolum ġop tūzetkil bar irse ġaġā*”¹²⁶. // Allah’tan sevap geldiyse [Allah sevap verdiđine göre] hatam varsa elimi [yaptıġım işleri] bütünüyle düzelt.

¹¹⁷ Recep Toparlı, *Mu‘inü’l-Mürid*, s. 74.

¹¹⁸ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadġu Bilig I*, s. 25.

¹¹⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadġu Bilig II Çeviri*, s. 83.

¹²⁰ Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyā*, s. 69.

¹²¹ Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyā*, s. 70.

¹²² Aysu Ata, *Kıyasü’l-Enbiyā*, s. 76.

¹²³ Janos Eckmann, *Nehcü’l-Ferādis*, s. 56.

¹²⁴ Ayşegül Çakan, *Atabetü’l-Hakayık*, s. 18.

¹²⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadġu Bilig I*, s. 30.

¹²⁶ Recep Toparlı, *Mu‘inü’l-Mürid*, s. 82.

“*Kim ol kün cevāb aydı erse neçeme küçlüg çığay erse hac ötegey, taqı kim cevāb aymadı erse neçeme küçlüg bolsun hac ötemegey*”¹²⁷. // Kim o gün cevap verdiyse ne kadar çok fakir olursa olsun haccedecek, kim cevap vermediyse ne kadar güçlü (zengin) olursa olsun haccedemeyecek.

“*Qaçan kim Abū Sufyān Peyğambar ‘as oltuğan yerde oturayın tēdi erse, Umm-i Habībe men‘ qıldı*”¹²⁸. // Ebu Sufyan Peygamber (as)’ın oturduğu yere oturayım dediyse [de] Ümm-i Habibe [onu] engelledi.

1.2.7.4. “-DI~~İ~~z erse”

“*Eger Ka‘beke ziyārat qılı keldinēiz erse, kelür yıl ziyārat kılığay-siz bu yıl icāzat yoq*”¹²⁹. // Eğer Kâbe’yi ziyaret etmek için geldiyseniz gelecek yıl ziyaret edeceksiniz, bu yıl izin yok”

“*Ol kün sizler [ne] kim maŋa qıldinēiz erse, men ‘afv qıldım, Haq te‘ālā sizlerke taqı rahmat qılsun*”¹³⁰. // O gün siz bana ne yaptıysanız ben affettim, Allah Teâlâ sizlere de merhamet etsin.

1.2.7.5. “-DI~~I~~A erse”

“*İmdi meniŋ cevābım ol turur kim atalarıŋ neteg şabr kıldılar erse sen hem andağuş şabr kılgıl*”¹³¹. // Şimdi benim cevabım şudur ki babaların nasıl sabrettilerse sen de öyle sabret.

“*Neçeme kim şahabalar qatığlandıılar erse, hēç qopmadı*”¹³². // Birçok sahabe ne kadar uğraştıysa [da yerinden] kalkmadı.

1.2.8. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının Görülen Geçmiş Zamanın Şartı [Zıtlık] İşlevi

“-DI + şahıs eki + erse” yapısının görülen geçmiş zamanın şartı işlevinde bazı durumlarda zıtlık belirtme işlevine de rastlanmıştır. Bu işlevde ana cümlenin yüklemiyile tamamlayıcı öge durumundaki kısım anlamca zıtlasmaktadır. Aşağıda bu kullanımın örnekleri görülmektedir:

1.2.8.1. “-DI~~m~~ erse”

¹²⁷ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ*, s. 74.

¹²⁸ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 34.

¹²⁹ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 29.

¹³⁰ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 38.

¹³¹ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ*, s. 139.

¹³² Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*, s. 30.

“*Tapuğsız ağırlap açındım sini / Orun birdim erse basındıñ mini*”¹³³. // Hizmetin dokunmadığı hâlde seni taltif edip, ihsanda bulundum; sana mevki verdim, fakat sen bana tahakküme kalkıştın¹³⁴.

1.2.8.2. “-DIñ erse”

“*Ey Yüsuf belāga ilindıñ erse şabr kılğıl edğü atıñ çıksun. Ey zeliñā erksiz bolup köñgül aldurdıñ erse tevbe kılğıl Tenğri keçürsün*”¹³⁵. // Ey Yusuf! Belaya tutulduysan sabret, iyi adın çıksın. Ey Zeliha! Engele olamayıp gönlünü kaptrdıysan [da] tövbe et, Tanrı bağışlasın.

1.2.8.3. “-DI erse”

“*Keliñ meniñ kiçiklikimge bakıp rahm kılıñ, meni ol arqış begindin kayra alıñ tēp niçe yalwardı erse sözün tiñlemediler*”¹³⁶. // Gelin benim küçüklüğüme acıyın, beni o kervan beyinden geri alın, diye ne kadar yalvardıysa [da] sözünü dinlemediler.

“*Ey oğlı kıızı bolmağanlar, boldı erse murādça bolmağanlar içleriniñiz arıtıñ*”¹³⁷. // Ey oğlu kıızı olmayanlar, olduysa [da] isteğince olmayanlar! Gönlünüzü temizleyin.

“*/.../ yana oğlan tanuqluq bērdi erse rūşen aymadı, örtüglüg aydı*”¹³⁸. // /.../ tekrar çocuk şahitlik ettiyse [de] açıkça söylemedi, örtülü söyledi.

1.2.9. “-DI + şahıs eki + erse” Yapısının Şartın Hikâyesi İşlevi

Şartın hikâyesine tek bir yerde rastlanmıştır:

“*Asığ kıldı erse ölümke kümüş / Kümüş kılğay erdi er özke yuluş*”¹³⁹. // Ölümüne karşı gümüş fayda etseydi, hükümdarlar fidye verir ve ölümden kurtulurlardı¹⁴⁰.

2. Çağatay Türkçesinde “-DI + Şahıs Eki + erse” Yapısının Kullanımları

“-DI + şahıs eki + erse” yapısının XV. yüzyıl başlarında Türkistan (= Orta Asya) da gelişen ve Harezmi Türkçesinin yerini alan Çağatay Türkçesinde de çeşitli işlevlerle kullanıldığı görülmektedir. Ancak yapının zaman işlevli kullanım sıklığı Harezmi Türkçesinin gerisindedir¹⁴¹. Başka bir deyişle “-DI + şahıs eki + erse” yapısı

¹³³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 80.

¹³⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 57.

¹³⁵ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 118.

¹³⁶ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 102.

¹³⁷ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 108.

¹³⁸ Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, s. 117.

¹³⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. 128.

¹⁴⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, s. 91.

¹⁴¹ Bu yönde yapılacak istatistikî çalışmalar bu çalışmanın konusu değildir, ancak Harezmi Türkçesi dönemine ait *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ* adlı eserler incelendiğinde yapının çok yoğun sıklıkta kullanıldığı daha ilk bakışta görülecektir.

Harezmi Türkçesinde çok yoğun bir kullanıma sahipken Çağatay Türkçesinde bu yoğunluk azalmış, ancak kullanım çeşitli işlev genişlemeleriyle devam etmiştir. F. M. Uçar, *Çağatay Türkçesinde -sA Ekinin İşlevleri* adlı çalışmasında “-sA” ekinin Çağatay Türkçesi metinlerinde 13 işlevine işaret etmiştir. Uçar’ın belirttiği işlevler şunlardır: 1. Şart (gerçek şart işlevi, gerçek olmayan şart işlevi), 2. Zıtlık İşlevi, 3. Kararlılık İşlevi, 4. Kararsızlık İşlevi, 5. Zaman İşlevi, 6. Karşılaştırma İşlevi, 7. Yeterlilik İşlevi, 8. İhtimal, Olasılık, Tahmin İşlevi, 9. Gereklilik İşlevi, 10. Fail İşlevi, 11. Nesne İşlevi, 12. Yer Tamlayıcısı İşlevi, 13. -sA Ekinin Kalıplaşmış Cümle Bağlayıcısı Olarak İşlevleri (Açıklama İşlevi, Sorma İşlevi, Dilek İşlevi)¹⁴². Bu işlevler arasında 5. maddede yer alan “zaman işlevi” bölümünde -sA ekinin doğrudan “-DIGIndA”, “-IncA” işlevine örnekler verildiği gibi “-DI + şahıs eki + érse” yapısıyla ilgili örnekler de aynı maddede ifade edilmiştir. Bizce “-sA” ekindeki zaman işleviyle “-DI + şahıs eki + érse” yapısının zaman işlevi arasında önemli ölçüde farklar bulunmaktadır. “-sA” ekindeki zaman işleviyle şart işlevi birbirine yakın durumdayken yani zaman işlevi güçlü değilken “-DI + şahıs eki + érse” yapısındaki geçmiş zaman işlevi “-DI” görülen geçmiş zaman ekiyle güçlendirilmiştir. -sA ekinin tarafımızca taranan eserlerde de doğrudan doğruya geçmiş zaman işlevli zarf-fiil görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1. Çağatay Türkçesinde “-sA” Ekinin Geçmiş Zaman Zarf-Fiili İşlevinde Kullanılması

Yapının tespit edilen örneklerde 1. ve 2. teklik şahıs ile 3. çokluk şahısla kullanıldığı görülür:

2.1.1. 1. Teklik Şahıs

“*Andın sonġra yene hāmūş boldı. Ve men hem öz hācetimġa kettim ve taġ atġandın sonġra yene kaytıp kēlsem uşol şayġa ve mūnācāt āvāzı eşitilgen ġavlını dervāzeside merdūmler cem^c bolup ta^cziye ġılıp olturupdurlar*”¹⁴³. // Ondan sonra yine sesini kesti. Ve ben de kendi işime döndüm. Tan attıktan sonra geri döndüğümde insanlar bağırtı ve yalvarma sesi işitilen evin kapısında toplanmışlar taziye dileklerinde bulunuyorlardı.

¹⁴² Filiz Meltem Uçar, “Çağatay Türkçesinde -sA Ekinin İşlevleri”, *The Journal of Social Science JASSS*, Sayı: 48, 2016, s. 144-154.

¹⁴³ Ümit Eker, *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, Sonçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 167.

“‘Ey bed-baht! Men serge üyümge iletip koygıl.’ desem, sen meni mezârge alıp kélür müsen?”¹⁴⁴. // Ey bahtsız! Ben sana, [beni] evime götür bırak dediğimde sen beni niçin mezara alıp getiriyorsun?

“Ve yene hamrdın özümni saqlagenimge sebep şol boldı ki özümge fikr kıl^{sa}m ‘âlemdeki bar âdemlerni hemmesi ‘aqlını ziyâde kıılmaq ve kündin künga ‘aqlını tapmaqnı kaşd kıılurlardur. Haqıkat ‘aqlıl degen nihâyetde kereklik ve zarûr nêmersedür. Êmdi hamr içgen âdemlerni ahvâlîge qarasam hemmelerini ‘aqlılları zâ’ıl bolğandur ve âğızlarındı çıqqan sözlerini ma‘nîsini özleri bilmesler”¹⁴⁵. // Ve yine şaraptan kendimi korumamın sebebi sudur ki kendi kendime düşündüğümde dünyadaki bütün insanlar akılı geliştirmek ve günden güne daha da bilinçlenmek için çabalarlar. Gerçekten de akıl denen şey çok gerekli bir şeydir. Şimdi şarap içen insanların hâllerine baktığımda hepsinin akılı ortadan kalkmakta ve hepsi ağızlarından çıkan kulakları duymaz hâle gelmektedir.

2.1.2. 3. Teklik Şahıs

“Hârûn Buğra Han ıztırâb [bile] uyğanıp ba^{ksa}, Hazret-i Sultân Satuk Buğra Han şimşirlerini bürehne kıılıp başıda teğlep turadır”¹⁴⁶. // Harun Buğra Han acıyla uyandığında¹⁴⁷ gördü ki Hazreti Sultan Satuk Buğra Han kılıcını çıkarmış başında beklemektedir.

“Andın sonğra taba^{knı} üstini açıp kör^{se} içide bir miñ tala bardur”¹⁴⁸. // Ondan sonra tabağın üstünü açıp baktığında içinde bin altın olduğunu [gördü].

“Şarrâf ol talanı alıp terâzûge tartıp kör^{se} bir dânesi eki miş^{kâldin} hem ziyâde keldi ve mührige qarasa hiç pâdişâhnı mührige o^şsamas”¹⁴⁹. // Sarraf o altını tarttığında¹⁵⁰ bir tanesinin iki miskalden daha ağır bastığını ve paranın mührüne baktığında da hiçbir padişahın mührüne benzemediğini [gördü].

2.1.3. 3. Çokluk Şahıs

¹⁴⁴ Ümit Eker, *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, s. 216.

¹⁴⁵ Ümit Eker, *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, s. 231.

¹⁴⁶ Mehmet Turgut Berbercan, *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*, Hâkim Yayınları, Ankara, 2012, s. 15.

¹⁴⁷ Kaynak metinde “-sA” eki “ba^{k-}” fiili üzerine getirilmişken aktarımda zarf-fiil yapısı “uyan-” fiili üzerine getirilmiştir. Bu şekilde kaynak metnin derin yapısındaki anlam daha iyi yansıtılmaktadır.

¹⁴⁸ Ümit Eker, *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, s. 153.

¹⁴⁹ Ümit Eker, *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, s. 153.

¹⁵⁰ Kaynak metinde “-sA” eki “kôr-” fiili üzerine getirilmişken aktarımda zarf-fiil yapısı “tart-” fiili üzerine getirilmiştir. Bu şekilde kaynak metnin derin yapısındaki anlam daha iyi yansıtılmaktadır.

“*Bakşa-lar, ne-çend hōş-şüret ü pākīze-siret ādem-ler ‘alef-zārga tūşüp-dürler*”¹⁵¹.
// *Baktıklarında* güzel yüzlü, iyi huylu birtakım kimseler[in] bir düzlükte konaklamışlar [konakladıklarını gördüler].

“*Hvāce Ebū'n-Naşr Sāmāni baksalar, ne-çend ātlıg kēledür*”¹⁵². // Hoca Ebu Nasr Samani [başını çevirip] *baktığında* birkaç atının gelmekte olduğunu gördü.

“*Baksalar, tārihde körgeñ Hāzret-i Sulṭān Satuḡ Buğra Han Ğāzī ēkenler*”¹⁵³. // *Baktıklarında* tarihte görülen Hazreti Sultan Satuk Buğra Han [olduğunu gördüler].

“*Bir küni Hāzret-i Resūlū'llāh mescidğa kirseler ādemler cem' bolup sözleşip olturupdurlar*”¹⁵⁴. // Bir gün Hazret-i Resulullah mescide *girdiklerinde* insanlar toplanmışlar birbirleriyle istişare hâlindeydiler.

“-DI + şahıs eki + erse” yapısının Çağatay Türkçesi metinlerinde genel olarak işlek bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası devirlerinde benzer yoğunlukta görülen yapı özellikle şart, zaman, sebep, tarz ve bağlama işlevleriyle öne çıkmaktadır. “-sA” ekinin zaman bildirme göreviyle Çağatay Türkçesinin devamı Modern Özbek Türkçesinde de zaman zaman kullanıldığı görülürken “-DI + şahıs eki + erse” yapısı edebî metinler haricinde, yazı dilinde ve konuşma dilinde yerini zaman işlevli “-gäç, -käç, -qaç”, “-ärdä”, “-gänçä, -känçä, -qançä”, “-gändä, -kändä, -qandä”, “-gängä, -kängä, -qangä”, “-günçä, -künçä, -qunçä” zarf-fiil ek/yapılarına bırakmıştır¹⁵⁵. Modern Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçelerinde “görülen geçmiş zamanın şartı” çekimi de bulunmamaktadır. Yapı, Çağatay Türkçesinin bir diğer ardılı Yeni Uygur Türkçesinde de görülmez. Bunun yerine zaman işlevi için “-ğaç/-geç, -kaç/-keç; -ğaçka/-geçke; -gäç, -käç/-käç”, “-ğiçe/-giçe, -kiçe/-kiçe; -ğünçe/-günçe, -günçä, -künçä/-künçä”, “-arda/-erde, -ärdä”, “-ğançe/-gençe, -gänçä, -gänimçä, -kançe/-kençe, -ganimçä”, “-ğanğa/-genge, -kanğa/-kenge” ek/yapıları kullanılır¹⁵⁶.

“-sA” eki az da olsa Modern Özbek Türkçesinde de tek başına zaman işlevli olarak kullanılabilir, ancak bu kullanım edebî eserlerle sınırlıdır ve Çağatay Türkçesindeki şeklin devamı niteliğindedir: “*Oradan bir qanča vaqt o'tgandan keyin*

¹⁵¹ Mehmet Turgut Berbercan, *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*, s. 11.

¹⁵² Mehmet Turgut Berbercan, *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*, s. 11.

¹⁵³ Mehmet Turgut Berbercan, *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*, s. 11.

¹⁵⁴ Eker, *Mishāhu'l-Envār İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*, s. 180.

¹⁵⁵ Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.195-199; Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012, s. 235, 236.

¹⁵⁶ Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 231-242; Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 108-112.

*shu tomonga yo'lim tushdiyu, kasalxonani bosib o'tolmadim; kirib tanish hamshiradan so'rasam, Mastura bir soatdan keyin operatsiyaga yotar ekan*¹⁵⁷. // Aradan bir miktar zaman geçtikten sonra, yolumun geçtiği bu yerde hastaneyi atlayıp geçemedim, girip tanıdık bir hemşireden sorduğumda Mastura'nın bir saatten fazla bir zamandır ameliyatta [olduğunu öğrendim].

“-DI + şahıs eki + érse” yapısı zaman bildirdiği durumlarda ana cümledeki fiilin tamamlanma zamanı ile yardımcı öge durumundaki zarf-fiil yapılı fiilin tamamlanma zamanı arasında farklar bulunmaktadır. Bu zaman aralığı bağlama göre yakın ya da uzak olabilmektedir. Çağatay Türkçesinde “-DI + şahıs eki + érse” yapısı zaman işleviyle “-Inca”, “-DIGIndA /-DIGI strada”, “-DIktAn so'gra”, “-mA + iyelik eki + üzere”, “...r...mAz”, zarf-fiil ek/yapılarının işlevlerinde kullanılmıştır. İncelenen metinlerde yapının asli işlevi olan “görülen geçmiş zamanın şartı” işlevinde de kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca “geniş zamanın şartı” da şart işlevli kullanımlar arasındadır. “-DI + şahıs eki + érse” yapısının “-mA + iyelik eki + ile” işleviyle tarz bildirdiği kullanımlar da bulunmaktadır, bunun yanı sıra sebep bildirme işlevi olarak da yapının “-DAn dolayı” işlevinde kullanımı da mevcuttur. Sadece tek bir örnekte yapının “bağlama” görevinde kullanıldığı görülmüş, aktarımda iki cümle “ve” bağlama edatıyla birbirine bağlanmıştır. “-Inca” zarf-fiili, zaman bildirme işlevi zemininde çok çeşitli işlevlere sahiptir. Bu nedenle ana cümlelerin fiilinin gerçekleşme zamanıyla “-Inca” ekli tamamlayıcı ögenin gerçekleşme zamanı arasında yakınlık ve uzaklık bakımından farklılıklar olabilmektedir. Bunlar ayrı maddeler altında ele alınarak incelenmiştir. “-DI + şahıs eki + érse” yapısının Çağatay Türkçesi metinlerinden taradığımız örnekleri aşağıdaki gibidir:

2.2. Çağatay Türkçesinde “-DI + şahıs eki + érse” Yapısının İşlevleri

2.2.1. Yapının Zaman Bildirme İşlevi

2.2.1.1. “-Inca /-DIGIndA /-DIGI strada” İşlevi

2.2.1.1.1. “-DIın érse”

¹⁵⁷ Emek Üşenmez, *Modern Özbek Türkçesi*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2012, s. 250.

“*Sindin ayrıldım ise boldı nasibim hār-ı gam / Sindin iy gül imdi Bâbü bir zamân ayrılmağay*”¹⁵⁸. // Senden ayrılınca (= ayrıldığımda) nasibim gam dikenini oldu. Ey gül! Babür bundan sonra senden bir an bile ayrılmasın.

“*Atın ağzıma aldım irse tiğ-ı kîn olma / Mini ger öltürür bolsa bu yazuğ birle bismi'llah*”¹⁵⁹. // Beni bu günah ve bismillah öldürse de adını ağzıma aldığım da (= alınca) kin kılıcını çekme.

“*Basa Bâbü Mirzânın ilçisi kildi haştını qarındaşığa körsettim irse bir derlig âhî kıldı kayda bargâ-sin kayda yir tapka-sin didi irse mininğ hem könglüme Maḥmūd Bahâdırınğ yağığa tüşkendeki firâkı otı içimde kayra kildi micmer tiğ köyüp közüm yaşı birle bu gazelni aytıp yiberdim*”¹⁶⁰. // Sonra Babür Mirza'nın ilçisi geldi, ben [gelen yazıyı] kardeşine gösterdiğimde (= gösterince) dertli bir ah çekti. Nereye gideceksin, nerede yer tutacaksın, dediğinde (= deyince) benim de gönlüme Mahmut Bahadır'ın düşman eline esir düştüğündeki ayrılık ateşi düştü, o ateş içimde tekrar canlandı, tütsü kabı gibi yanıp gözümün yaşı ile bu gazeli söyleyip gönderdim.

2.2.1.1.2. “-DIŋ ěrse”

“*Kildinğ irse mîr-i hoş meyḥâneğa barmağ kirek / Mey içip dünyâ gamıdın püş-i pā urmağ kirek*”¹⁶¹. // Güzelliğin emiri, sen gelince (= geldiğinde) meyhaneye gitmek gerek. İçki içip dünya dertlerine tekme vurmak gerek.

2.2.1.1.3. “-DI ěrse”

“*Oğlan bir yaşığa yitti irse Kara Han ilge savın saldı ve tağı uluğ toy kıldı*”¹⁶². // Oğlan bir yaşına girince (= girdiğinde) Karan Han memlekete haber saldı ve büyük bir ziyafet verdi.

“*Bu yamanlıgını kılgan sin imes irdinğ, oğlung irdi kıldı irse tapdı*”¹⁶³. // Bu kötülüğü yapan sen değildin, oğlundu. [O bunu] yapınca [cezasını] buldu.

“*Kördi irse Timur Tuğlı Ḥänninğ ivi köçe turur, atdın tüşüp olturdi*”¹⁶⁴. // Timur Tuğlu Han'ın çadırının taşınmakta olduğunu görünce (= gördüğünde) atından inip oturdu.

¹⁵⁸ Bilâl Yücel, *Bâbü Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 156.

¹⁵⁹ Bilâl Yücel, *Bâbü Dîvânı*, s. 293.

¹⁶⁰ Yakup Karasoy, *Şiban Han Dîvânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 253.

¹⁶¹ Yakup Karasoy, *Şiban Han Dîvânı*, s. 171.

¹⁶² Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015, s. 122.

¹⁶³ Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 147.

¹⁶⁴ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, Simurg Yayınları, Ankara, s. 217.

“*Tarığ attı ırse şehır nümüdâr boldı ve yene tabl-ı cenk çaldılar*”¹⁶⁵. // Tan yeri ağarınca (= ağardığında) şehir göründü ve yine savaş davullarını çaldılar.

“*Söz tamâm boldı ırse hâzret-i imâmlar aydılar*”¹⁶⁶. // Konuşma bitince (= bittiğinde / tamamlandığında) Hz. İmamlar [şöyle] dediler.

“*Kün keç boldı ırse tabl-ı bâz-geşt çaldılar*”¹⁶⁷. // Akşam olunca (= olduğunda) geri dönüş davullarını çaldılar.

“*Tarığ attı ırse ma’lûm boldı kim kâfirler omacı itipdür*”¹⁶⁸. // Tan yeri ağarınca (= ağardığında) kâfirlerin omaç yemeği yaptıklarını anladılar.

“*Kün çıķıp yıldız kamuķ mensûh bolğın tig revân / Çıktı ırse milletinğ mensûh boldı özge dîn*”¹⁶⁹. Güneşin çıķıp yıldızların kaybolması gibi [o] gelince (= geldiğinde) [de] milletin [o ana kadar ki] dinleri ortadan kalktı.

“*Niçük bir yaşadı ırse be-gâyet aru şâhib-i cemal ve hûb şüretliğ boldı*”¹⁷⁰. // “Oğuz, bir yaşına geldiğinde gayet temiz ve güzel yüzlü oldu”¹⁷¹.

“*Bâbüir Mirzâ karındaşın birip mürüvvet tiledi ırse şefâ’at kılıp yiberdim*”¹⁷². // Babür Mirza kardeşini [gelin olarak] verip mutluluklar dilediğinde (= dileyince) şefaât dileyerek şu gazeli söyledim.

“*Âdem öler boldı ırse Şeyş atlı oğlığa aytdı kim mindin sonğ sen meniñg ornunğa olturup oğlanlarımğa baş bolğil tip köp naşihatlar kıldı*”¹⁷³. // Âdem, ölmesi yakınlaştığında (= yakınlaşınca) Şeyş adlı oğluna “Benden sonra sen benim tahtıma geçip oğullarıma baş ol.” diyerek birçok nasihatte bulundu.

“*Ol kün ki, Duyılı Kayı Hân öldi ırse bizniñg yurtumızın tuman tutup karangü boldı*”¹⁷⁴. // Duyılı Kayı Han öldüğünde [= ölünce] bizim yurdumuzu duman kapladı, [her taraf] karanlık oldu.

“*Ol vefât tapdı ırse Buğra Hân uluğ ‘azâ tutdı*”¹⁷⁵. // O öldüğünde (= ölünce) Buğra Han çok yas tuttu.

¹⁶⁵ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 250.

¹⁶⁶ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 250.

¹⁶⁷ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 252.

¹⁶⁸ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 252.

¹⁶⁹ Günay Karaağaç, *Lufti Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 4.

¹⁷⁰ Necati Demir, *Oğuzname İngiltere Nüshaları*, H Yayınları, Ankara, 2016, s. 42.

¹⁷¹ Necati Demir, *Oğuzname İngiltere Nüshaları*, H Yayınları, Ankara, 2016, s. 68.

¹⁷² Yakup Karasoy, *Şiban Hân Divanı*, s. 214.

¹⁷³ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 113.

¹⁷⁴ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 173.

¹⁷⁵ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 186.

“*Taṅg attı irse şehri halkı bu munca leşkerni körüp hayrân kalıp aytur irdiler*”¹⁷⁶. // Şehirdekiler şafak söktüğünde (= şafak sökünce) askerin çokluğuna hayran kalmışlar ve [şöyle] demişlerdir.

“*İlgidin bir togram it yerge tüşdi. Anı alıp yedi irse ağzığa bisyâr hoş meze keldi*”¹⁷⁷. // Elinden yere bir parça et düştü. Onu alıp yediğinde (= yiyince) ağzına çok hoş bir tat yayıldı.

2.2.1.1.4. “-DILAr êrse”

“*Hâzret-i şâlih ‘aleyhi’s-selâm hâzret-i dâvud ‘aleyhi’s-selâmğa teveccüh bolup du‘â kıldılar êrse gayb yüzide pedâ boldılar yafragğa oğşa*”¹⁷⁸. // Hazreti Salih (as), Hazreti Davut (as)’a yönelip dua edince (= dua ettiğinde) hiç yoktan yaprağa benzer araç gereçler belirdi.

“*Yavlı’nıṅ bu kılgan işin aytdılar irse uluğ ve küçük, yahşı ve yaman ve körgen ve eşitken taṅg aytıp hayrân kıldılar*”¹⁷⁹. // Yavlı’nın bu yaptığı işi anlattıklarında (= anlatınca) büyük küçük, iyi kötü gören ve işiten [herkes buna] şaşırıldılar.

“*İki yüz yigirme gârib Müselmândın şehid boldı. Beş yüz altmış kâfir düzaḥka ketti.*” *didiler irse şol sâ’atte Halhal Mâçin şehri ser-dârları pile şadaqlarını boyunlarığa asıp kelip hâzret-i imâmlarınıṅ ayağlarığa yıkıldılar*”¹⁸⁰. // “İki yüz yirmi garip Müslümanlardan şehit oldu. Beş yüz altmış kâfir cehennemi boyladı.” dedikleri sırada Halhal Maçin şehir kumandanları ile birlikte sadaklarını boyunlarına asmış hâlde gelip Hz. İmamların ayaklarına kapandılar.

2.2.1.2. “-Inca / -DIktAn soṅra” İşlevi

2.2.1.2.1. “-DI êrse”

“*Teemmül kıldı irse nükte şarfin / Kılıp zîr ü zeber ol ḥarf ḥarfın*”¹⁸¹. // Nükteli sözleri iyice düşündükten sonra harfleri kelimeleri alt üst ederek [nükteli sözleri] yazdı.

“*Soṅ zamânda anlarınıṅ uruğı öküş kavm bolup yürüdiler ve niçük kim Oğuz vilâyetlerini üzerine musaḥḥar kıldı irse ve padişahlığğa tegdi irse ol yirde altunlu ḥâr-gâh*

¹⁷⁶ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 248.

¹⁷⁷ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 120.

¹⁷⁸ Serkan Çakmak, *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri (Risâle-i Mûze-Dûzluk)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 115.

¹⁷⁹ Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 148.

¹⁸⁰ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 251.

¹⁸¹ Kazım Köktekin, *Yūsuf Emîrî Dehnâme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 76.

*tikdi*¹⁸². // Son dönemde onların soyu genişledi, [onlar] kalabalık bir kavim hâline geldiler. Oğuz onların vilayetlerini ele geçirip oraların padişahlığına geldikten sonra (= geline) oraya altın işlemeli çadırını dikti.

“*Ol tağı on yıl pādīshāhlık kılıp kitkenlerini kiyinindin kitti irse anıñ oğı Aşilzādeni hān kıldılar. Ol hem yigirmi yıl dünyālık şarābına esrep yörüp esrüklikdin ayıldı irse közin açıp kördi, uluğ atalarının katında yatıp turur*”¹⁸³. // O da on yıl padişahlık yapıp gidenlerin arkasından gittikten sonra (= gidince) oğlu Asilzade’yi han yaptılar. O da yirmi yıl dünya şarabıyla sarhoş bir şekilde yaşayıp sarhoşluktan uyandığında büyük babalarının yanında yatmakta olduğunu gördü [öldüğünü anladı].

“*Ol kün ötti irse hazret-i imāmlar tã‘atğa meşğul boldılar*”¹⁸⁴. // O gün geçtikten sonra (= aşam olunca) Hz. İmamlar ibadetle meşgul oldular.

“*Hazretni ol tēvege mindürdi ırse koturi ırıp semirüp tūvānā boldı*”¹⁸⁵. // Hazretlerini o deveye bindirdikten sonra (= bindirince) o zayıf deve semirip güçlendi.

2.2.1.2.2. “-DIAr ırse”

“*Olarnıñ kıssa-ları Hazret-i Meryem ‘aleyhi’s-selām-nıñ kıssa-ları dēk-dür. Andāğ kim belāğat-ke yetti-ler ırse bir keçe hazret-i haqq sūbhāne vū te‘ālī-ğa ‘ibādet kılır ırdirler*”¹⁸⁶. // Onların hikâyesi Hazreti Meryem (as)’nin hikâyesine benzer. Öyle ki o, yetişkin olduktan sonra bir gece Allah Teâlâ’ya ibadet ediyordu.

“*Cebra’ıl ‘aleyhi’s-selām bātkārlikni hazret-i ādem peygamberğa ta‘lim berdiler ırse kırk yıldın keyin hazret-i şīş nebiyyullāh vucūdiğa kıydiler*”¹⁸⁷. // Cebrail (as) dokumacılığı Hz. Âdem Peygamber’e öğrettikten sonra [yapılan elbiseleri] kırk yıldan fazla bir süre Şit Peygamber üstüne giydi.

“*Andın ötüp neçend menzil yördiler irse bir qarār aldılar*”¹⁸⁸. // Oradan geçip biraz yol gittikten sonra bir karar aldılar.

¹⁸² Necati Demir, *Oğuzname İngiltere Nüshaları*, H Yayınları, Ankara, 2016, s. 45.

¹⁸³ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terākime*, s. 203.

¹⁸⁴ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 250.

¹⁸⁵ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Yetmiş İki Farz’ Adlı Eserin Söz Dizimi Özellikleri (Kelime Grubu İncelemesi-Çevriyazı-Aktarım-Tıpkıbasım)”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 14, 2018, s. 230.

¹⁸⁶ Mehmet Turgut Berbercan, *Buğra Tezkiresi*, s. 17.

¹⁸⁷ Serkan Çakmak, *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri (Risāle-i Bāfendelik)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 198.

¹⁸⁸ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 251.

“*Ey pādīşāhlarım! Hāzretleri kettiler irse her kün kāfirler qurğandırın nekkāre üni kelür irdi*”¹⁸⁹. // Ey padişahlarım! Sizler gittikten sonra kâfirlerin bulunduğu yerden her gün davul sesi geliyordu.

“*Hāzret-i Cebrā’il -‘aleyhi’s-selām-yapındilikni berdiler irse kırk yıldın keyin Hāzret-i Şişt Nebiyyu’llāh vücūdğa keldi*”¹⁹⁰. // Hz. Cebrail (as), dokumacılığı [elbise dikimini] öğrettikten kırk yıl sonra Hz. Şit Peygamber dünyaya geldi.

“*Kettiler irse kāfirlerin qurğandırın nekkāre āvāzi kelür irdi*”¹⁹¹. // [Siz] gittikten sonra kâfirlerin bulunduğu yerden davul sesi geliyordu.

“*Şubu beşāretni tafūlar irse Hāzret-i Hızır Baba yığlay yığlay be-ṭaraf-ı Kaşkar revān boldi*”¹⁹². // Hz. Hızır Baba bu müjdeyi aldıktan sonra ağlaya ağlaya Kaşgar tarafına doğru gitti.

“*Bizniñ közümüzge uşbu yergā gārğ-ı qan körünedür.*” *didiler irse şol vaqitte cemī’ leşker kāfir ṭarafıge yördiler*”¹⁹³. // Bizim gözümüze bu yer kana gark olmuş şekilde görünüyor dedikten sonra (= deyinince) bütün askerler kâfirlerin bulunduğu yöne doğru hareket ettiler.

2.2.1.3. “-Inca / -mA + iyelik eki + üzerine” İşlevi

2.2.1.3.1. “-DIIm erse”

“*Şükr kim saçtım ise gām tūni encüm kibi yaş / Vaşl şubhıda ṭulū’ iyledi allımğa kuyay*”¹⁹⁴. // Şükür, gam gecesinde yıldızlar gibi yaş saçmam üzerine (= saçınca) kavuşma günü sabahında güneş önümde yükseldi.

“*Ağaç birlen şağalmı urdum irse kırgavulnı taşlap kaçtı*”¹⁹⁵. // Ağaçla çakala vurmam üzerine (= vurunca) [çakal] sülünü bırakarak kaçtı.

2.2.1.3.2. “-DI erse”

“*Eger sin Müselmān bolsanğ irdi, sini alur irdim.*’ *tidi irse kız aytdı: ‘Sin ni yolda bolsanğ, ben şol yolda bolayın.*’ *tidi*”¹⁹⁶. // “Eğer sen Müslüman olsaydın seni alırdım.” demesi üzerine (= deyinince) kız “Sen hangi yoldaysan ben o yoldayım.” dedi.

¹⁸⁹ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 252.

¹⁹⁰ Ümit Eker, “Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Risāle-i Yafındilik ‘Örtünme Risalesi’ Adlı Eser (Dil Özellikleri, Çevriyazı, Türkiye Türkçesine Aktarma, Tıpkıbasım)”, *Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2018/11, s. 82.

¹⁹¹ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Dört İmam’ Efsanesi (Dil İncelemesi-Çevriyazı- Türkiye Türkçesine Aktarım)”, s. 658.

¹⁹² Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Dört İmam’ Efsanesi (Dil İncelemesi-Çevriyazı- Türkiye Türkçesine Aktarım)”, s. 660.

¹⁹³ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 252.

¹⁹⁴ Önal Kaya, *Fevāyidü’l-Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 255.

¹⁹⁵ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terākime*, s. 140, 141.

“Tuman aytdı: ‘Bu oğlanıñ atını bu vaqtğaça Yavlı diy turur irdük. İmdi Qanlı Yavlı timek kirek.’ tidı irse andın soñğ anğa barça halk, Qanlı Yavlı tidiler”¹⁹⁷. // Tuman’ın “Bu oğlanın adını şimdiye kadar ‘Yavlı’ diye söylüyorduk. Artık ‘Kanlı Yavlı’ demek gerek.” demesi üzerine (= deyincede) ondan sonra ona herkes Kanlı Yavlı dedi.

“Kara-kölni algandıñ soñğ Şah-Baht Hân taqı Bâkî Tarhanğa köp naşihatlar aytp yiberdi işitmedi irse atlanıp Karşı üstige kilip qapadı ve anda mañbübınıñ mañabbet otı za‘if bedenniñ cevâhir ħurmeniğa tüşti irse ‘aşıklar ahıdın ve ‘arifler derdidin ‘ışkıñıñ muraşsa‘-nâmesin aytp yiberdi”¹⁹⁸. // Karagöl’ü aldıktan sonra Şah Baht Han, Baki Tarhan’a birçok tavsiyeler gönderdi. [Bu tavsiyeleri] dinlememesi üzerine (= dinlemeyince) harekete geçip Karşı şehrini kuşattı. Orada sevgilinin aşk ateşi zayıf bedeninin cevahir harmanına düşmesi üzerine âşıklar ahundan, arifler derdinden aşkın süslü nameleri [olan şu mısraları] söyleyip gönderdi.

“Haste boldı irse oğlı Alınca Hänni öz yerinde olturtup uzaq seferğa kitdi.”¹⁹⁹. // Hasta olması üzerine (= hasta olunca) Alınca Han’ı kendi yerine tahta oturttu, [bir müddet sonra] vefat etti.

“Hân kelinlerdin sordı irse uluğ kelin aydı”²⁰⁰. // Han’ın gelinlere sorması üzerine (= sorunca) büyük gelin [şöyle] dedi.

“Hân anlarnıñ ahvâln sordı irse aytdılar kim, bir niçe kişi leşkerniñ soñğındın kele turur irdük”²⁰¹. // Hanın onların hâlini hatırını sorması üzerine (= hâlini hatırını sorunca) onlar [şöyle] dediler: Birkaç kişi ordunun arkasından geliyorduk.

“Atamğa kerğes bere turğan irdiñiz, atam ornğa, imdi atamsız, siz ni işni oñsatsañız men anı kılayın tidı irse İrkıl H’âce ayttı”²⁰². // “Siz babamın fikir danuştığı kişiydiniz. Şimdi babamın yerine baba olarak siz varsınız. Siz neyi uygun görüyorsanız ben onu yapayım.” demesi üzerine (= deyincede) İrkıl Hoca [şöyle] dedi.

“Bir kimerse tüşüp ‘Alıp bereyin.’ didi irse ‘Taş tüşgen yerde ‘aziz.’ didiler”²⁰³. // Bir kimse inip ‘Alıvereyim.’ demesi üzerine (= deyincede) ‘Taş düştüğü yerde azizdir.’ dediler.

¹⁹⁶ Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 123.

¹⁹⁷ Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 148.

¹⁹⁸ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Dīvânı*, s. 256.

¹⁹⁹ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 121.

²⁰⁰ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 127.

²⁰¹ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 139.

²⁰² Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 150, 151.

²⁰³ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 251.

“Anıñ oyanıda‘ilâcını men kılay.” didî irse şol zamân “Piz Müselmân bolmasmız.” dip ilcini yandurdılar”²⁰⁴. // Onun hakkındaki tedbiri ben alayım demesi üzerine (= deyinice) “Biz Müslüman olmayacağız.” diyerek elçiyi gönderdiler.

2.2.1.3.3. “-DIIAr êrse”

“Anlar kelip Oğuz Han’ıñ iteğine iki kolları birlen muhkem yapıştılar irse Han alarğa Uyğur tidi. Yapışğur aytmek bolur”²⁰⁵. // Onların gelip Oğuz Han’ın eteğine iki elleriyle [sıkıca] yapışmaları üzerine (= yapışınca) Han onlara Uyğur adını verdi. Yapışan, demektir.

“Ba‘zı muşâhibler te‘vîl kılnıñ didiler irse bu şavr aytıldı”²⁰⁶. // Bazı dostların yorumlayın, demeleri üzerine (= deyinice) şu açıklamalar yapıldı.

“Kün savuq irdi. Kirmekke iv yoq, bir çirik ağaç içinde oğlan tuğurdi. Muni Hânğa ma‘lûm kıldılar irse hân aytdı”²⁰⁷. // Hava soğuktu. Girecek çadır yoktu. Çürük bir ağacın kovuğunda oğlan doğurdu. Bunu haber vermeleri üzerine (= haber verilince) han [şöyle] dedi.

“Yavlınıñ bu kılgan işin aytdılar irse uluğ ve kiçik ve yaqşı ve yaman ve körgen ve işitken tarğlap hayrân kaldı”²⁰⁸. // Yavlı’nın bu yaptığı işi [halka] anlatmaları üzerine (= anlatılınca) büyük küçük, iyi kötü, gören duyan [herkes] hayretler içinde kaldı.

“Leşkerni cem‘ kılip piz barğunca cāyca tüşürsün.” didiler irse Hâzret-i Yūsuf Kâdir Hân Gâzî bu dört minğ leşkerni şehrinñ bir tarafıge tüşürdiler”²⁰⁹. // Askerleri toplayıp biz gelinceye kadar [onları] yerli yerince yerleştirsün demeleri üzerine (= denilince) Hz. Yusuf Kadir Han Gazi bu dört bin askeri şehrin bir tarafına yerleştirdi.

2.2.1.4. “-DIGIndA” İşlevi

2.2.1.4.1. “-DIIm êrse”

“Tapım irse oluruptur yüz gam u endüh ile / Yâr zülfidin beterek rüzgârın tönğterip”²¹⁰. // [Onu] bulduğumda sevgilinin kara saçlarından daha kötü olan rüzgârı döndürmüş, yüzlerce gam ve keder içinde oturuyordu.

2.2.1.4.2. “-DI êrse”

²⁰⁴ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 250.

²⁰⁵ Necati Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 123.

²⁰⁶ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Dîvânı*, s. 273.

²⁰⁷ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 133, 134.

²⁰⁸ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 178.

²⁰⁹ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Dört İmam’ Efsanesi (Dil İncelemesi-Çevriyazı- Türkiye Türkçesine Aktarım)”, s. 247.

²¹⁰ Talip Yıldırım, *Hüseyn Baykara Dîvânı*, Hat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 62.

“*Hân hüküm kıldı-kim hiç kim mendin kalmasun tip barıp Ğurnı aldı ırse yel kelip yaz boldı*”²¹¹. // Han, “Hiç kimse benden geri kalmasın.” diyerek gidip Gur’u aldığında [ilkbahar] rüzgârı çıkmış, ilkbahar gelmişti.

“*Bir kün Kozı Tegin atasın köreyin tip keldi ırse hân uhlap yatıp ve hâtün oturup irdi*”²¹². // Bir gün Kozı Tegin babasını görmeye geldiğinde han uyumuş, hanımı oturuyordu.

“*Tarñ attı ırse iş vaḳti bolup irdi*”²¹³. // Şafak söktüğünde iş zamanı gelmişti.

“*Tarñ [attu] ırse vaḳt çâst-gâh irdi*”²¹⁴. // Şafak söktüğünde [vakit] kuşluk vaktiydi.

2.2.1.4.3. “-DIIAr ırse”

“*Yärkentge yetiler ırse neçend yüz kişi yârını gülep üy kılıp oturup irdiler*”²¹⁵. // Yarkent’e ulaştıklarında birkaç yüz kişi yârlarının [dört imamın] adlarını zikrederek evde oturuyorlardı.

2.2.1.5. “...r...mAz” İşlevi

2.2.1.5.1. “-DI ırse”

“*Cün Oğuz yetişdi ırse Kara Hänniñ kızını alıp berdi*”²¹⁶. // Oğuz büyürebüyümez Kara Han kardeşi Kür Han’ın kızını [oğluna] alıverdi.

“*Anıñ uçından tutup tüpinden çıkarıp ol yigitniñ boynıga urdı ırse boynı üzüldi taḳı öldi*”²¹⁷. // Onu bir tarafından tutup dibinden çıkardı ve [onu] gencin boynuna vurur vurmaz boynu koptu ve [genç] öldü.

2.2.2. Yapının Şart Bildirme İşlevi

2.2.2.1. Geniş Zamanın Şartı İşlevi

“*Rind bolsañ ay körğül meyhanede arām tut / Her kimüñ kim iştihası boldı ırse cām tuḳ*”²¹⁸. // Ey gönül! Dünyadan el etek çekersen meyhanede dinlen, rahatla. [Orada] kimin iştahı gelirse ona kadeh tut.

2.2.2.2. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı İşlevi

²¹¹ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 138.

²¹² Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 187.

²¹³ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 247.

²¹⁴ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 247, 248.

²¹⁵ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 249.

²¹⁶ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 125.

²¹⁷ Zuhul Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 178.

²¹⁸ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Divânı*, s. 95.

2.2.2.2.1. “-Dİm erte”

“Ger közüñg²¹⁹din tüştüm irse kördüm anı bādedin / Boldı taqşır imdi sin ötker min-i üftādedin”²¹⁹. // Eger gözünden düştüysem bu şarabın hatasıdır. Şimdi sen benim gibi düşkün aşığı affet.

“Yir kökni bilmes irdi yā Rab nedin turuptur / İmdi ki bildim irse ‘ışkıñg turur sūtünü”²²⁰. // Ey Rab! Yerin göğün nasıl olduğu, nasıl durduğu bilinmezdi. Şimdi ben bunu anladıysam [gök] aşkın sütunudur.

2.2.2.2.2. “-Dİñg erte”

“Kök ton bile körgil ol şanemni / Ger körmeding irse kökteki ay”²²¹. // Eger gökteki ayı görmediysen o mavi elbise giymiş [put gibi] güzeli gör.

“İrteki yurtñg²²² yādñgğa kildı irse ay Şibān / Ney bigin ‘aşıklar içre kıl-çi efgāññgı sin”²²³. // Ey Şibān! Önceki vatanın aklına geldiye, ney gibi âşıklar arasında dertli dertli soylen.

“Karılığ ister isenğ karılarını hürmet tut / Karıñg irse yigitlerdin isteme sohbet”²²⁴. // Yaşlılık istiyorsan yaşlılara hürmet et. Yaşlandıysan gençlerden seninle sohbet etmelerini isteme.

“Yigitlikiñgde eger tā‘at iylesenğ sin sin / Karıñg irse ni kılğunğ ki kılmağunğ tā‘at”²²⁵. // Gençliğinde ibadetini yap, yaşlandıysan nasıl ibadet edeceksin.

2.2.2.2.3. “-Dİ erte”

“Hān-ķāhñı bağladınğ iy şeyh ü kıldınğ ‘azm-i deyr / Yüz işik açıldı ger bağlandı irse bir işik”²²⁶. // Ey şeyh! Mabedi bağladın, kiliseye doğru yola çıktın. Bir kapı bağlandıysa [da] yüz kapı açıldı.

“Zamān ilide vefā yoğ egerçi cān birsenğ / Bes oldı irse vefāsız ni ‘ayb cānānım”²²⁷. // Devrin vefası yok, sen can versen [de] sevgilim vefasız olduysa ne ayıptır.

“Uyaqtı irse ay hırşid-i rahşān ber-kemāl olsun / Tökülse gül-büni serv-i sehğa i‘tidāl olsun”²²⁸. // Ay uyandıysa yükselmekte olan güneş kemale ersin. Gül ağacının yaprakları dökülse [de] fidan gibi düz olan servi ağacına gübre olsun.

²¹⁹ Bilāl Yücel, *Bâbü'r Dîvânı*, s. 295.

²²⁰ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Dîvânı*, s. 284.

²²¹ Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı*, s. 307.

²²² “yurtñg” olmalıdır.

²²³ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Dîvânı*, s. 227.

²²⁴ Önal Kaya, *Fevâiyidü'l-Kiber*, s. 73.

²²⁵ Önal Kaya, *Fevâiyidü'l-Kiber*, s. 73.

²²⁶ Önal Kaya, *Fevâiyidü'l-Kiber*, s. 324.

²²⁷ Önal Kaya, *Fevâiyidü'l-Kiber*, s. 395.

2.2.2.3. Yapının Görülen Geçmiş Zamanın Şartı Zıtlık Belirtme İşleviyle Kullanılması

2.2.2.3.1. “-DIm erte”

“*Kıldım ırse kilmedi hergiz anıñ köñgilde raħm / Bardım ammā barmadı köñgümdin āzārı anıñ*”²²⁹. // *Geldiysem* [de] onun gönlüne hiçbir şekilde acıma duygusu gelmedi, gittim ancak gönlümden onun yarası gitmedi.

2.2.2.3.2. “-DI erte”

“*Ālemni ve sini ve bizni yaratken bar. Anıñ atı Allāh turur. Anı bar bilgil ve bir bilgil. Anıñ buyurganın özge işni kılmagıl.’ aytđı ırse kız anı kabūl kılmadı*”²³⁰. // “Ālemi, seni ve bizi yaratan var. Onun adı Allah’tır. Onu var bil, onu bir bil. Onun emirlerinden başka iş yapma.” *dediyse* [de] kız bunları kabul etmedi.

2.2.2.3.3. “-DIAr erte”

“*Kūteh sūre birle namāz kılayın.*” *didiler ırse hıç sūre hāırlarığa yetmedi*”²³¹. // Kısa sure okuyarak namazı kılayım *dedilerse* [de] hiçbir kısa süre akıllarına gelmedi.

“*Siyāset kıılır boldılar ırse evveldin tā āhırğaça kılgan kengeşlerini Avşarınñ hātūnlarınñ aytğan sözlerini ve ötükini oğurlaganını bir bir aytđılar ırse, Buğra Hān Kozi Teginğa aytđı: Bu hātūnnı unamay irdim, şundağ bir fitne bolur tıp sen meni ihtiyārınğa koymadıñ. İmdi munı ni kıluruñnı sen yaħşı bilür sen tidi ırse Kozi Tegin buyurđı: Beş imlik baytalnı keltürüp ikki ayağın ve ikki kolın ve boynın her kıaysın bir baytalnıñ kuyruğığa bağlap baytallarınñ butlarığa nizeniñ uçı birlen sançdılar*”²³². // Ketum davranmak *istedilerse* [de] [olayı] başından sonuna kadar, yaptıkları istişareyi, Avşar boyunun kadınlarının söylediği sözleri, çizmeyi çaldığını bir bir anlatmaları üzerine Buğra Han Kozı Tegin’e “Böyle bir fitne olur diye bu kadını istememiştim. Sen beni dinlemedin. Şimdi bu kadına ne yapacağını sen iyi bilirsin.” demesi üzerine Kozı Tegin emretti, beş yabani kırsağı getirip [kadının] iki ayağını, iki kolunu ve boynunu kırsaklara ayrı ayrı bağladılar ve kırsakların butlarına mızrağın ucunu batırdılar.

2.2.3. Yapının Tarz Bildirme İşlevi

2.2.3.1. “-mA + iyelik eki + ile” İşlevi

²²⁸ Önal Kaya, *Fevâıyidü'l-Kiber*, s. 729.

²²⁹ Bilâl Yücel, *Bābü'r Dıvānı*, s. 180.

²³⁰ Necatı Demir, *Oğuzname Kazan Nüshası*, s. 122.

²³¹ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”, s. 252.

²³² Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 190.

2.2.3.1.1. “-DI erte”

“Zühd kitti ise kerem kıldı / ‘Işk kıldı vü muhterem kıldı’²³³. // Dindarlık, gitmesiyle [bize] cömertlikte bulundu. Aşk geldi ve [bizi] muhterem kıldı.

2.2.4. Yapının Sebep Bildirme İşlevi

2.2.4.1. “-DAn dolayı” İşlevi

2.2.4.1.1. “-DIIAr erte”

“Anlar kelip Oğuz Hānnūg itekine ikki kolları birlen muhkem yapıştılar irse hān anlarğa Uyğur tidi’²³⁴. // Onlar gelip Oğuz Han’ın eteğine iki elleriyle sıkıca yapıştıklarından dolayı Han onlara Uygur adını verdi.

2.2.5. Yapının Bağlama İşlevi

2.2.5.1. “-DI erte”

“Köl İrki ant içip Aynağa kişi yiberip aytdı-kim bu yamanlıknı kılğan sen imes irdiñ oğlunğ irdi irse cezasın tapdı’²³⁵. // Köl İrki yemin etti ve Ayna’ya elçi gönderdi, ona [şöyle] dedi: Bu kötülüğü yapan sen değildin, oğlun idi ve [o] cezasını çekti.

“Bu sözni işitip kâfirlerğa yaruğ cihān karanguluk boldı ise kâfirler endişe kılıp aydı’²³⁶. // Bu sözü işitince kâfirlere aydınlık dünya karanlık oldu ve kâfirler endişeyle [şöyle] dediler.

Sonuç

Türk dilinin tarihî ve modern birçok lehçesinde genellikle “görülen geçmiş zamanın şartı” ifadesiyle birleşik kipler içerisinde ele alınan “-DI + şahıs eki + erte” yapısı Orhun Yazıtlarında değilse de Eski Türkçe döneminin Uygur yazmalarında seyrek de olsa zarf-fiil işlevinde kullanılmıştır. Bu kullanım Orta Türkçe döneminin ilk basamağını oluşturan Karahanlı Türkçesi döneminde artarak devam etmiş, Harezmi Türkçesi döneminde ise zirve noktaya ulaşmıştır. Yapının Harezmi Türkçesi metinlerindeki kullanımı Çağatay Türkçesi devrinde azalma göstermiş ancak özellikle geçmiş zaman zarf-fiili olarak pek çok bağlamda varlığını korumuştur.

²³³ Bilâl Yücel, *Bâbü'r Dîvânı*, s. 162.

²³⁴ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 129.

²³⁵ Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime*, s. 177.

²³⁶ Ümit Eker, “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Dört İmam’ Efsanesi (Dil İncelemesi-Çevriyazı- Türkiye Türkçesine Aktarım)”, s. 656.

“-DI + şahıs eki + érse” yapısı Çağatay Türkçesinin klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası olmak üzere üç devrinde de kullanılmıştır. Nazma kıyasla nesir dilinde daha çok kullanılan yapı bu dönem metinlerinde daha çok geçmiş zaman belirtme işlevindedir. Ana cümlenin fiilini (= yüklemi) zaman, tarz, sebep, şart vb. yönlerden belirleyen, sınırlandıran yapı, bu yönüyle diğer zarf-fiil eklerinden herhangi bir farklılık arz etmemektedir.

“-DI + şahıs eki + érse” yapısı “-DI” görülen geçmiş zaman, şahıs ekleri ve “ér-” yardımcı fiilinin üzerine eklenen “-sA” ekinden oluşmaktadır. “-DI” görülen geçmiş zaman eki Türk dilinin tarihî ve modern bütün kollarında iyelik kökenli şahıs ekleriyle birlikte kullanılmıştır. “ér-” yardımcı fiili de görülen geçmiş zaman ekinde olduğu gibi yüklem yapıcı bir unsur olarak tarihî ve modern bütün lehçelerde görülmekte olup sadece Batı Türkçesinde fiilin kendisi “i-”ye dönüşmüş ya da düşmüştür. Yapı içindeki “-sA” ekinin kökeni ve kullanımı konusunda Türk dili literatüründe birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin en çok kabul edileni, “-sA” ekinin Eski Türkçedeki şekli olan “-sA(r)”ın isim ve fiil tabanlarından fiil türeten bir “±sA-” ekiyle “-r” geniş zaman partisibinden oluştuğu yönündeki görüştür. “-r” geniş zaman partisibinin düşmesiyle “-sA” eki şart görevi üstlenmiştir. Dilek, istek ve niyet bildiren ve bitimlilik arz eden, bu yönüyle yüklem yapıcı bir ek olan “-sA” ise bir kip ekidir ve bu işlevdeki ilk örneklerine *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* rastlanmıştır. Dilek kipi eki olarak nitelendirilebilecek olan bu “-sA” eki esasen “-sAk” ekinden gelir. Ekin içindeki “±sA-”, isim ve fiil tabanlarından fiil türeten ek, “-k” ise partisip ekidir. “-k” partisip eki aynı “-Dik” partisip ekinin “-DI” görülen geçmiş zaman ekiyle karışması sonucu “-k” ekinin şahıs eki gibi algılanması meselesinde olduğu gibi, şahıs eki gibi algılanmış ve “-sA” eki hem şart hem de dilek işleviyle ikili işleve geçmiştir.

Türk dili literatüründe daha çok “dilek-şart” veya “şart-dilek” şeklinde bir tanımlamayla ifade edilen “-sA” ekinin bu iki işlevin dışında geçmiş zaman belirtme göreviyle bir zarf-fiil eki olduğu hususu çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Bu duruma zaman zaman ciddi itirazlar da ortaya konulmuş ancak özellikle son dönemde ekin zarf-fiil eki olduğu yönündeki görüşler ağırlık kazanmıştır. Bu çalışmalarda “-sA” ekinin daha Eski Türkçe döneminde Orhun Yazıtlarından itibaren zarf-fiil işleviyle kullanıldığı ifade edilmiş, Karahanlı, Harezmi,

Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi gibi tarihî Türk lehçelerinin hepsinde ekin şart, zaman, sebep, tarz vb. işlevlerine rastlanıldığı belirtilmiştir.

Bu çalışmanın konusu olan “-DI + şahıs eki + érse” yapısı ise aynı “-sA” eki gibi geçmiş zaman işlevli bir zarf-fiil eki durumundadır. Yapının “-sA” ekinden farkı, geçmiş zaman anlamının “-DI” görülen geçmiş zaman ekiyle kuvvetlendirilmiş olmasıdır. Bu nedenle yapı “-DI + şahıs eki + érse” şeklinde birlikte zarf-fiil yapısıdır ve birlikte değerlendirilmek durumundadır.

“-DI + şahıs eki + érse” yapısının kullanımı Eski Türkçe döneminden itibaren aşama aşama artış göstermiş, Harezmi Türkçesi döneminde en yoğun şeklini almıştır. Harezmi Türkçesinin devamı olan Çağatay Türkçesinde de aynı yoğunlukta olmasa da yapının kullanımının devam ettiği görülür. Yapı, Çağatay Türkçesinin klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası olmak üzere her üç döneminde de zarf-fiil işlevinde kullanılmıştır. Yapıyla ana cümlelerin yüklemdeki zaman geçmiş zamanda sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma ana cümledeki fiilin gerçekleşme zamanı ile yardımcı cümledeki fiilin gerçekleşme zamanı arasındaki sürenin uzunluğuna kısalığına göre değişiklik arz etmektedir. Ayrıca yapının geçmiş zaman bildirme dışında başka işlevleri de vardır. “-DI + şahıs eki + érse” yapısı Çağatay Türkçesinde şu işlevlerde:

1. “-IncA” / “-DIGIndA / -DIGI + sırada” işlevinde,
2. “-IncA” / “-DiktAn sonrA” işlevinde,
3. “-IncA” / “-mA + iyelik eki + üzere” işlevinde,
4. “-DIGIndA” işlevinde,
5. “...r...mAZ” işlevinde,
6. Şart zarf-fiili işlevinde,
7. “-mA + iyelik eki + ile” işlevinde,
8. “-DAn + dolayT” işlevinde,
9. “ve” bağlama edatı işlevinde.

Yukarıdaki işlevlerden ilk 5 madde ana cümlelerin fiilini zaman yönüyle belirlemektedir. Dolayısıyla yapı Çağatay Türkçesinde daha çok zaman bildirmektedir. 6. madde şart, 7. madde tarz, 8. madde sebep bildirmektedir. 9. madde ise iki cümleyi birbirine bağlamaktadır. Bu yönüyle ilk 8 madde işlevle ilgiliyken son madde biçimle ilgilidir.

Çağatay Türkçesi gramerlerinde görülen geçmiş zamanın şartı içerisinde değerlendirilen “-DI + şahıs eki + erte” yapısı işlev olarak şart, zaman, tarz, sebep vb. anlam incelikleri gösterdiği için ve bitimlilik bildirmedığı için zarf-fiil ek/yapıları içinde değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Akar, Ali. *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. Ötüken Yayınları. İstanbul, 2018.

Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1985.

Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2007.

Ata, Aysu. *Kıyasü'l-Enbiyâ I, II*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1997.

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk II*, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2006.

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2000.

Benzer, Ahmet. “-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı”. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 28. 2010, s. 131-140.

Berbercan, M. Turgut. *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*. Hâkim Yayınları. Ankara, 2012.

Bilgegil, Kaya. *Türkçe Dilbilgisi*. Salkımsöğüt Yayınları. Erzurum, 2014.

Bulak, Şahap. “-sA Ekinin İşlevleri”. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*. Sayı: 46. 2011, s. 25-38.

Coşkun, Volkan. *Özbek Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2000.

Çakan, Ayşegül. *Atabetü'l-Hakayık*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 2017.

Çakmak, Serkan. *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum, 2016.

Demir, Necati. *Oğuzname Kazan Nüshası*. Kesit Yayınları. İstanbul, 2015.

_____. *Oğuzname İngiltere Nüshaları*. H Yayınları. Ankara, 2016.

Demirci, Ümit Özgür. *Eski Türkçede Fiiller*. Umuttepe Yayınları. Kocaeli, 2016.

Develi, Hayati. “-sA Eki Nedir? Kip mi, Zarf-Fiil mi?”, *İlmî Araştırmalar I*. 1995, s. 91-94.

_____. “{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”. *TDAY-Belleten*. 1997, s. 115-152.

Eckmann, Janos. *Nehcü'l-Ferâdîs*. (Haz: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2014.

_____. *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Eker, Ümit. *Misbâhu'l-Envâr İnceleme-Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım*. Sonçağ Yayınları. Ankara, 2017.

_____. “Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Risâle-i Yafındilik ‘Örtünme Risalesi’ Adlı Eser (Dil Özellikleri, Çevriyazı, Türkiye Türkçesine Aktarma, Tıpkıbasım)”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 2018/11, 2018, s. 75-98.

_____. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Yetmiş İki Farz’ Adlı Eserin Söz Dizimi Özellikleri (Kelime Grubu İncelemesi-Çevriyazı-Aktarım-Tıpkıbasım)”. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 6. Sayı: 14. 2018, s. 218-246.

_____. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi-Çevriyazı)”. *II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu*. 20-22 Nisan 2018, s. 239-255.

_____. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış ‘Dört İmam’ Efsanesi (Dil İncelemesi-Çevriyazı- Türkiye Türkçesine Aktarım)”. *Turkish Studies Language / Literature*. Cilt: 13/12. 2018, s. 631-681.

Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican. “Kâşgarlı Mahmud’ da -sâ-/-sê- Eki”. *Makaleler-Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. Akçağ Yayınları. Ankara, 2007.

_____; Akkoyunlu, Ziyat. *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2014.

Erenoğlu, Neşe. “Türkiye Türkçesindeki -sA Eki ile Yeni Uygur Türkçesindeki -sA Ekinin Karşılaştırılması”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 1/2. 2013. s. 1-14.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınları. İstanbul, 1993.

Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1995.

Gulcalı, Zemire. *Aç Bars Hikâyesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2015.

Gülsevin, Gürer. “Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine”. *Türk Dili*. Cilt: 1990/II. Sayı: 467. Kasım 1990, s. 276-279.

_____. “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Füller”. *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: II. Sayı: 2. 2001, s. 125-143.

_____. “{-sA} Zarf-Fiil Eki ve Türk Dilinde Zarf-Fiil Eklerinin Kişi Ekleri Alabilmesi Üzerine”. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Bildiri Kitabı*. 25-28 Eylül 2017 Bükreş/Romanya, s. 431-440.

Hacıeminoğlu, Necmettin. *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. Ankara, 1997.

_____. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2003.

Hamilton, James Russell. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1998.

Karaağaç, Günay. *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1997.

_____. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ Yayınları. Ankara, 2013.

Karahan, Leyla. “Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı”. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Akçağ Yayınları. Ankara, 2011.

_____. “-sa/-se Eki Hakkında”. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Akçağ Yayınları. Ankara, 2011.

Karamanlioğlu, A. Fehmi. *Gülistan Tercümesi*. Milli Eğitim Yayınları. İstanbul, 1978.

Karasoy, Yakup. *Şiban Han Dîvânı*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1998.

Kargı Ölmez, Zuhal. *Şecere-i Terâkime*. Simurg Yayınları. Ankara, 1996.

Kaya, Önal. *Fevâidü'l-Kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1996.

Korkmaz, Zeynep. “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1995.

_____. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2009.

Köktekin, Kazım. *Yûsuf Emiri Delhâmê*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2013.

Özdemir, Hakan. “Bir Nöbetleşme Hadisesi ve -sA Şart Ekine Yansımaları”. *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı: 37, s. 199-207

Öztürk, Rıdvan. *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1997.

_____. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015,

Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara, 2003.

Timurtaş, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*. Enderun Yayınları. İstanbul, 1994.

Toparlı, Recep. *Mu’înü’l-Mürîd*. Ankara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları Erzurum, 1988.

Uçar, Filiz Meltem. “Çağatay Türkçesinde -sA Ekinin İşlevleri”. *The Journal of Social Science JASSS*. Sayı: 48. 2016, s. 144-154.

Üşenmez, Emek. *Modern Özbek Türkçesi*. Akademik Kitaplar. İstanbul, 2012.

Yıldırım, Hüseyin. *Özbek Türkçesi*. Gazi Kitabevi. Ankara, 2012.

Yıldırım, Talip. *Hüseyin Baykara Dîvânı*. Hat Yayınevi. İstanbul, 2010.

Yücel, Bilal. *Bâbü'r Dîvânı*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. Ankara, 1995.